

MUHAMMED BÂKIR EL-MECLİSÎ'NİN *MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL* ADLI
ESERİNDEKİ HADİS ŞERHÇİLİĞİ¹

THE HADITH SHARH (COMMENTARY) IN MUHAMMAD BÂQİR
AL-MAJLİSÎ'S *MİR'ÂT AL-UQÛL*

Said KOBAK

Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, İzmir/Türkiye
saidkobak@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-2122-1334

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Nisan 2022 / 26 April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Haziran 2022 / 12 June 2022

Yayın Tarihi / Published: 25 Haziran 2022 / 25 June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran 2022 / June 2022

Cilt: 6, Sayı: 1 Volume: 6, Issue: 1, Sayfa / Pages: 357-392

Cite as / Atıf: Kobak, Said. "Muhammed Bâkir el-Meclisî'nin Mir'âtü'l-'Ukûl Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği [The Hadith Sharh (Commentary) In Muhammad Bâqir Al-Majlisî's *Mir'ât Al-Uqûl*].

Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal, , 6/1 (Haziran/June 2022), 357-392.

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği yazar(lar) tarafından beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OPEN ACCESS

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kider>

1 Makale, "Şia Hadis Şerhçiliği, Meclisî (ö. 1110/1698-1699 [?]), Mir'âtü'l-Ukûl Örneği" başlıklı doktora tezimizden oluşturulmuştur.

Öz

Hadisleri anlamak için yapılan çalışmalar olarak ifade edilebilecek şerh faaliyetleri, Ehl-i sünnet ve Şîa ilim çevrelerinde farklı zamanlarda ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Şîa'da ahbârla ilgili şerh çalışmaları genellikle belirli eserler üzerine yapılmıştır. Bunlar arasında en fazla şerhi yapılan eserler *Sahîfetü's-Seccâdiye* ve *Kütüb-i erbaa*'dır. *Kütüb-i erbaa*; *el-Kâfi*, *Men lâ yahduruhu'l-fakih*, *Tehzîbül-ahkâm* ve *el-İstibsâr* adlı eserlerden müteşekkildir. Bunlardan *el-Kâfi* üzerine yapılan şerhler önemli yer tutar. Şîa şerh çalışmaları genellikle hadis tarihinin tekmil ve tanzim dönemi olarak isimlendirilen asırda gerçekleşmiştir. Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1110/1698-99 [?]) de bu çağda yaşamıştır. O, *Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi ahbâri âli'r-resûl* ve *Melâzu'l-ahbâr fî fehmi tehzîbi'l-ahbâr* adlarında iki şerh kaleme almıştır. Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl* şerhi, daha önce yazılan *el-Kâfi* şerhlerinden *Usûl*, *Fürû'* ve *Ravza* bölümlerini içermesi yönüyle ayrılmaktadır. Fakat eserin bazı bölümlerinin ona ait olup olmadığı hususu ihtilafıdır. Bu çalışmada Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'Ukûl* adlı eserindeki şerh metodu tespit edilmeye çalışılacaktır. Şerhin cilt sayısının fazla olmasından dolayı çalışma on iki ciltten oluşan *Usûl* bölümüyle sınırlandırılacaktır. Onun şerhinde ahbârı anlama noktasında ortaya koymaya çalıştığı üslup ve metodu; hadis usulü ve tarihi, hadislerin isnad ve metinleri şeklindeki başlıklardan hareketle belirtilmeye çalışılacaktır. Ülkemizde hadis şerhleri alanında yürütülen faaliyetler arasında Şîa'nın hadis şerhçiliği üzerine yapılan çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. İşte Şîa hadis şerhçiliğine dair ilk olan bu çalışma, taraflar arasındaki etki-leşimi de tespit etmeye vesile olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şîa, Muhammed Bâkır el-Meclisî, Mir'âtü'l-'Ukûl, Şerh.

Abstract

The sharh (commentary) activities, which are described as the practice of understanding hadîths, have appeared and become widespread at different times in Sunnî and Shîite scientific circles. In Shîa, the works related to the *akhbâr* were usually carried out on certain works. Among these, the most sharh works are *Sahîfa al-Sajjâjiya* and *al-Kutub al-Arbaa*. Among the four books, sharhs of al-Kâfi are in the first place. Some Shîite scholars have published different books at the same time. Muhammad Bâqir al-Majlisî, who lived during the period of completion and perfection (*takmil*) and regulation (*tanzim*), is one of them. Muhammad Bâqir al-Majlisî, has written two *sharhs*, *Mir'ât al-uqûl fî sharh akhbâr âli al-Rasûl* and *Malâzu'l-akhbâr fî fahm tahzîbi'l-akhbâr*. The *Mir'ât al-uqûl* of Majlisî is separated from the previously written *sharhs* on *al-Kâfi* in the direction that the work contains the *Usûl*, *Fürû'* and *Rawda* sections. However, whether parts of the work belong to him is disputed.

In this study, we will try to determine the method of sharh of Majlisî who followed them in his *Mir'ât al-uqûl*. Due to the high number of volumes of sharh, we will limit our work to the *Usûl* section. We will try to determine his style and method which he followed and demonstrated in his *sharh* via the differences between its several copies, under the titles such as his hadith methodology and history, *isnad* and texts of hadîths. In addition, many studies have been carried out in the field of hadith sharh in our country. Since these are usually on works of Sunni scholars, our study on Shîite hadith sharh, which can be regarded almost first work, will also help to determine the interaction between two *madhabs*.

Keywords: Hadîth, Shîa, Muhammad Bâqir al-Majlisî, Mir'âtü'l-'Ukûl al-Kâfi, Sharh.

Giriş

Hiz. Peygamber (a.s.m.) sonrası tarihî süreç içerisinde her mezhep, olayları kendi bakış açısına göre yorumlamıştır. Şii düşünce de, Hiz. Ali (ö. 40/661) ve onun neslinden gelenlere tevellâ ve teberrâ üzerine kurulmuştur ve bu sevgi onları, İslâm tarihindeki olayları farklı yorumlamaya sevk etmiştir.² Fikriyatta oluşan Ehl-i beyt'e bağlılığının izlerini tefsir, fıkıh ve kelâm gibi temel İslâmî disiplinlerle, diğer alanlarda İmâmîyye âlimleri tarafından telif edilen çok sayıda eserde görmek mümkündür.³ Tanımlardan, dönemlerin tespit ve tasnifine kadar hadis ilmi de bu durumdan nasibine düşeni almıştır.⁴ Meselâ, İmâmîyye muhaddislerinin çoğunluğuna göre hadis, mâsumlardan (Hiz. Peygamber, Hiz. Fâtıma (ö. 11/632) ve on iki imam) gelen söz, fiil ve onaylara denir.⁵

Şîa, hadis tarihi dönemlerinin tespiti hususunda Ehl-i sünnet'ten ayrılır. Muasır Şii araştırmacı Nâsirî, üç noktada bu ayrılığın olduğunu belirtir:

1. Ehl-i sünnet'teki hadis tarihinin başlangıcını oluşturan, hadis yazımının yasaklanmasıyla ilgili bir döneme Şîa hadis tarihinde rastlanmamaktadır. Dolayısıyla Şîa hadis tarihinin ilk dönemi, kitâbetle başlamaktadır.

2. Ehl-i sünnet'in ilk hadis mecmuaları, şifahî olarak derlenen hadislerden oluşmaktadır.⁶ Oysa Şîa'nın ilk hadis mecmualarını derleyenler, *Usul-i erbaa mie*⁷ gibi yazılı metinlerden faydalanmışlardır.

2 Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (Isparta: Tuğra Matbaası, 2001), 155.

3 İlyas Üzümlü, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/122.

4 bk. Ömer Özpınar, *Şii Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 145.

5 Zeynüddin b. Ali b. Ahmed eş-Şehidüs-Sâni, *Şerhu'l-bidâye fi ilmi'd-dirâye*, thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî (Kum: Menşürâtü Ziyâ'i'l-Feyrûzâbâdi, 1432/2011), 7; Muhammed Bâkır Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl fi şerhi abbâri âli'r-resûl*, thk. Hâşim Resûlî (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmîyye, 1385), 1/166.

6 Sünnî hadis mecmualarının doğrudan veya dolaylı olarak kaynaklığını, erken dönemde yazılan Sahife ve Cüz'lerin oluşturduğuna dair yapılan çalışmalar, bu noktada bir ayrılıktan bahsedilemeyeceğini ortaya koymaktadır. bk. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 52-67; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sabife-i Hemam ibn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 44-79.

7 Detaylı bilgi için bk. Bekir Kuzudişli, *Şîa ve Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 187.

3. Şîa hadis dönemlerinde yasak ve kesintinin olmayışı, hadislerin yazılı metne dayanması ve bir nevi Ehl-i beyt imamlarının bu sahîfelere nezaret etmesiyle sahte ve uydurma hadis meselesi Ehl-i sünnet'e nazaran daha azdır.⁸

Hadis tarihinin bölümlere ayrılmasında da İmâmîyye Şîa'sı farklılığını devam ettirmektedir. Şîa hadis tarihinin aşamaları, genel Şîa tarihiyle uyumlu ve imâmet düşüncesi temel alınarak değerlendirilmektedir.⁹ Bundan dolayı Nâsırî'ye ait tasnifin hadis tarihine dair safhaları daha net ifade ettiği kanaatindeyiz. Ona göre hadis tarihi altı kısımdan müteşekkildir.

1. İlk sahifelerin ortaya çıkışı
2. *Usul-i erbaa mie* adıyla Şîa hadis mirasının oluşması
3. İlk hadis mecmualarının tedvin dönemi
4. Hadis mecmualarının tekmîl ve tanzîm dönemi
5. Hadis ilminin zayıflama ve durgunluk dönemi
6. Tekrar canlanma ve hadis ilmine müracaat dönemi.¹⁰

Şîa hadis tarihine göre, çalışmamızla alâkalı olan bölüm, X/XVI. yüzyılın ortalarından itibaren başlayıp¹¹ XII/XVIII. yüzyıla kadar devam eden hadis mecmualarının tekmîl ve tanzîm dönemi olan dördüncü safhadır. Bahse

8 Ali Nasırî, *Hadis İlimlerine Giriş*, çev. Muhammet Mehti Turan (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014), 45. Mezkûr görüşler hakkında Şii ve Sünnî müelliflerin yaptığı eleştiriler için bk. Muhammed Bâkır el-Behbûdî, *Sahibu'l-Kâfi* (b.y.: ed-Dârü'l-İslâmiyye, 1401/1981), 1-1; Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *el-Mevzûât fi'l-âsâr ve'l-abbâr arz ve dirâse* (Beyrut: Dârü't-Taâruf li'l-Matbûât, 1407/1987), 176-319; Peyman Ünügür, *Şîada Metin Tenkidi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 233-265; Muhammed Meşârib Şah Sayed, "İsbâtü'n-Nakdi'l-Metnî fi'l-Hadîs 'inde'-Şî'a, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1 (Haziran 2021), 67-82; Yusuf Suiçmez, *Şîa Hadis Tarihi Hz. Muhammed'in Söz ile Fiillerinin Şii İmamlara Nispeti* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 119; Necmi Sarı, "Çocukların Yedi Günlükken Sünnet Edilmesine Yönelik Hadislerin Sened ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2021), 640-642.

9 Şîa hadis tarihinin dönemlerine ait farklı isimlendirmeler için detaylı bilgi için bk. Özpınar, *Şii Hadis Tarihi*, 214-219.

10 Nasırî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 46. bk. Özpınar, *Şii Hadis Tarihi*, 247-257. Ehl-i sünnet ise, hadis edebiyatının safhalarını hıfz (hadislerin ezberlenmesi), kitâbet (hadislerin yazıya geçirilmesi), tedvin (hadislerin toplanması), tasnîf (hadislerin konularına göre ayrılması), sonraki çalışmalar (hadis usûlü, ricâl, şerh edebiyatı vb. çalışmaların yapıldığı dönem) olarak beş başlık altında incelemiştir. bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), 45.

11 Ali Nakî Hüdâyârî - İlyâs Pürekber, *Tarih-i Hadis-i Şîa Der Sedehâ-yi Heştum Tâ Yazdehum* (PDF: Müessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâri'l-Hadîs, 1390), 420.

konu olan dönemin en bâriz özelliği, Kütüb-i erbaa ve hadis alanındaki diğer kitaplar üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmasıdır.¹² Âgâ Büzürg-i Tahrânî (ö. 1970), bu dönemde *Sahîfetü's-Seccâdiye* üzerine 25, *el-Kâfi (Usûl, Furû'* ve *Ravza'*dan oluşan) üzerine ise farklı özellikte ve Meclisî'nin (ö. 1110/1698-99 [?]) *Mir'âtü'l-'ukûl* ü gibi müstakil isimli 20, *Men lâ yahduruhu'l-fakîh* üzerine 5, *Tehzîbü'l-ahkâm* üzerine 12, *İstibsâr* üzerine 6 ve dağınık olarak 24 değişik şerh yazıldığını kaydeder. Bunların haricinde farklı rivayetleri şerh sadedinde yazılan eserler de vardır.¹³ Şîa açısından bu kadar şerhin yazıldığı bir zaman dilimini şerh dönemi diye isimlendirmek de mümkündür.

Şîa hadis şerhçiliğini sadece bu dönemlerle sınırlamak uygun olmadığı gibi mümkün de değildir. Çünkü bu bir süreç olup ne zaman başladığı tam olarak tespit edilemese de tekâmül ve tanzîm dönemiyle zirveye çıkmıştır. Benzer bir seyir, Ehl-i sünnet hadis şerhçiliğinde de göze çarpmaktadır. Orada ilk şerh çalışması Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-sünen* adlı eseridir ki IV/X. asırda yazılmış, IX/XV. asırda da şerhçilik en üst seviyeye ulaşmıştır.¹⁴

Şîa hadis edebiyatında ilk şerhin hangi esere kimin tarafından yapıldığı konusunda kesin bir bilgiye rastlayamadık. Bu durum ele alınan zaman dilimi ve müellife göre farklılık arz etmektedir. Meselâ, çağdaş Şîi âlim Muhammed Kâzım Tabâtabâi, en eski şerhlerden birisi olarak *Sahîfetü's-Seccâdiye* üzerine yapılan tamamlanmamış bir şerhi gösterir.¹⁵ Ali Nakî Hüdâyârî ve İlyâs Pûrekber ise şerh dönemi olarak nitelendirilen zaman dilimi içerisinde ilk şerh faaliyetini yapanın Şehîd-i Sâni (ö. 965/1559) olduğunu belirtirler. Onlara göre Şehîd-i Sâni, bu dönemde şerh yazıcılığını ihyâ edenlerin başında gelir. O, *Bidâyetü'd-Dirâye* adıyla dirâyet ilmi konusunda daha önce yazdığı eserini, ilgililerin rahatlıkla istifade edebilmesi için mezcî üslûpla şerhetmiş ve ona

12 Hüdâyârî - Pûrekber, *Târih-i Hadîs-i Şîa*, 420; Mecîd Maârif, "Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler", çev. Peyman Ünügür, *İlahiyat Akademisi* 7-8 (Ocak 2018), 376.

13 Hüdâyârî - Pûrekber, *Târih-i Hadîs-i Şîa*, 425. Ayrıca yazılan şerhlerin isimleri için bk. 425 dip. 2.

14 Talat Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorumu/Şerh Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013), 267.

15 Şeyh Bahâi (ö. 1031/1622) tarafından yazıldığı belirtilen şerhin ismi, kaynak eserde zikredilmemekte ve bu eserin bir kısmının *Hadâ'iku'l-hilâliyye* adlı şerh içinde yer aldığına değinilmektedir. Muhammed Kâzım Tabâtabâi, *Târih-i Hadîs-i Şîa 2* (PDF: Müessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâri'l-Hadîs, 1390), 190.

Şerhu Bidâyeti'd-Dirâye ismini vermiştir. Böylece Bidâye'nin konuları daha ayrıntılı ve anlaşılır şekilde ortaya konmuştur.¹⁶

1. Mir'âtü'l-'Ukûl

*Mir'âtü'l-'ukûl; Usûl, Furû' ve Ravza*¹⁷ adlarında üç bölümden müteşekkil el-Kâfi'nin tamamının şerhidir.¹⁸ *Mir'âtü'l-'ukûl*, bu yönüyle el-Kâfi üzerine yazılan diğer şerhlerden ayrılır. Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*de çok az da olsa bir derleme çalışması yaptığı görülmektedir. Meselâ, *Kitâbü'l-hums* bölümü müstakil olarak el-Kâfi'nin aslında bulunmamaktadır. Bununla birlikte *Kitâbü'l-hums* başlığı altında yer alan *ahbâr, el-Kâfi* nin diğer bölümlerinde dağınık vaziyette mevcuttur. Mezkûr ahbâr, Meclisî tarafından buralardan toplanmış ve *Furû'* adını taşıyan bölümde *Kitâbü'l-hums* başlığı ile bir araya getirilmiştir.¹⁹

Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklara göre *Mir'âtü'l-'ukûl*ün bazı bölümlerinin şerhi yarım kalmıştır. Buna bağlı olarak *Usûl* bölümünde *Kitâbü'd-du'a* nın yarısı, *Furû'* kısmında *Kitâbü'l-işret*²⁰ ile *Kitâbü's-salât* nın yarısı, *Kitâbü'z-zekât* ve *Kitâbü'l-hums*'ün ise tamamı şerhedilmemiştir. Eser, ilk kez 1321/1903'te taş baskı ile İran'da dört cilt olarak basılmıştır.²¹ İkinci basımı ise Muhammed Ahundî'nin (ö. 2006) gayretleriyle Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından yapılmıştır.²²

16 Hüdâyârî - Pürekber, *Târih-i Hadis-i Şia*, 420; Muhammed Muhsin b. Ali Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi Şi'a* (Beyrut: Dâru'l-Ehûk, 1403/1983), 13/123; Maârif, "Şi'ada Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler", 376.

17 Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi Şi'a*, 20/279. Ayrıca bk. Abdülhâdî Fadlî, *Usûlü'l-hadis* (Beyrut: Merkezü'l-Gadîr, 1430/2009), 82; İbrahim Kutluay, *İmâmîyye Şiası'na Göre Cerh ve Ta'dil* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 127; Kuzudışlı, *Şia ve Hadis*, 408.

18 Nahle Garavî Nâinî, Eymen Abdullâh Mahmûd Ebû Hamîş, "Menhecü'l-Allâme Meclisî fi Mir'âti'l-'Ukûl (fi Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)", *Dirâsât fi'l-'Ulûmi'l-İnsâniye* 8/2 (Bahâr 1385), 12.

19 Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi Şi'a*, 20/279. Meclisî'nin diğer eserlerindeki eksikliklerin tamamlanması yönündeki vasiyeti için bk. 16/380.

20 Ne kadarının şerhedilmediğine değinilmemiştir. Hüseyin b. Muhammed Takî Nûrî, "el-Feyzu'l-kudsî fi tercemeti'l-Allâmeti'l-Meclisî", *Bihâru'l-envâri'l-câmia li düveri abbâri'l-eimmeti'l-ethâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983), 102/46.

21 Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi Şi'a*, 20/279.

22 Hâşim er-Resûlî, "Kelimetü'l-musahhih", *Mir'âtü'l-'ukûl fi şerhi ahbâri Âli'r-Rasûl*, Muhammed Bâkır el-Meclisî, thk. Hâşim er-Resûlî (Tahrân: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1404), 1/3.

2. *Mir'âtü'l-'ukûl* ün Kaynakları

Meclisî, cem' türü hadis kitabı olan *Bihâru'l-envâr* adlı eserinin mukadimesinde kitabın tasnif ve telifinde istifade ettiği kaynakların isimlerine yer verir.²³ *Mir'âtü'l-'ukûl* ün önsözünde ise benzer bir bilgilendirmeyi yapma ihtiyacı hissetmez.²⁴ Bu durum, iki eserde de yararlanılan kitapların aynı olması ile açıklanabilir. Çünkü *Mir'âtü'l-'ukûl*; *Bihâru'l-envâr*, *el-Fevâidü't-tarîfe fi şerhi's-Sahîfe*,²⁵ *Aynü'l-hayât*²⁶ gibi eserlerden sonra kaleme alınmıştır ve müellif şerhinde eserlerine, özellikle *Bihâru'l-envâr*'a çokça atıfta bulunur. Meselâ, ilk yaratılan şeyin ne olduğu ile ilgili rivayetlerde geçen ifadeleri karşılaştırırken *كما بيناه في كتاب السماء والعالم من كتابنا الكبير "Hacimli kitabımızın Kitâbü's-semâ' ve'l-âlem bahsinde açıkladığımız gibi"*²⁷ ya da *كما أورده في كتاب البحار "Bihâru'l-envâr adlı kitab(ımız)da onu zikrettiğimiz gibi"*²⁸ vb. kalıpları kullanılarak *Bihâru'l-envâr*'da ve diğer eserlerinde konunun incelendiğini ifade eder. Bu örnekler *Mir'âtü'l-'ukûl* ün kaynaklarıyla ilgili görüşümüzü destekler mahiyettedir. Ayrıca *Mir'âtü'l-'ukûl*, *Bihâr*'dan sonra yazıldığından Meclisî, ister istemez daha önceki eserine gönderme yapma ihtiyacı hissetmektedir.

Müellif, şerhinin girişinde müracaat ettiği kitapların isimlerine değinmeyeceğini²⁹ ifade etmesine rağmen çoğunlukla ya müellif³⁰ ya da eser ismini³¹ zikreder.³² Ayrıca rivayette geçen bir kelimenin nasıl okunacağına dair alıntı yaparken *كما صححه الشيخ البهائي قدس سره في مفتاح الفلاح "Miftâhu'l-felâh'da*

23 Meclisî, *Bihâru'l-envâri'l-câmia li düveri abbâri'l-eimmeti'l-ethâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983), 1/7-48.

24 Sünnî şerhler içerisinde benzer bir durum için bk. Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorumu/Şerh Yöntemi*, 79.

25 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/30; 2/41; 12/88, 389. Eserin yazımında *fevâ'id-ferâ'id* şeklinde farklılık vardır.

26 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/236; 7/128; 8/92, 285; 11/369; 12/21, 88. Diğer eserleri için bk. *Risâletü'l-'akâ'id (el-İtikâdât)*, 8/92.

27 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/28; 6/205; 13/312; 18/316; 25/221.

28 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/66; 2/289; 4/313; 5/5; 8/215; 15/450; 19/338; 26/496.

29 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/3.

30 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/105; 4/112; 10/12; 11/23, 200; 17/303; 20/86.

31 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/46; 6/95; 9/139; 13/217; 16/66; 21/226.

32 bk. Nâinî - Ebû Hamîş, "Menhecü'l-Allâme Meclisî fi Mir'âti'l-'Ukûl (fi Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)", 26.

Şeyh Bahâî'nin (ö. 1031/1622[k.s.]) onu tashih ettiği üzere” ifadesinde olduğu gibi hem müellif hem de eser adını belirterek yaptığı iktibaslar da vardır.³³

Meclisî, müellif ve eser adını anmaksızın قال بعض المحققين “muhakkiklerin bazıları dedi”,³⁴ قال بعض الأفاضل “uzmanlardan bazıları dedi”,³⁵ قال بعض مشايخنا “hocalarımızın bazıları dedi”³⁶ vb. ifadelerle iktibaslarda bulunur.³⁷ Müellif, yerine göre kaynak ve müellif ismi belirtmeden قيل lafzını kullanarak haberdeki kelime ve cümleler hakkında farklı görüşlere yer verir.³⁸ Bazen de aktarılan görüşten sonra “sonra sen bil ki” diyerek konuyla ilgili kendi görüşüne yer verir.³⁹ فإن قلت “Eğer dersen قلت derim”,⁴⁰ فإن قيل “eğer denilirse قلنا deriz” gibi ifadelerle soru cevap üslûbunu kullanır.⁴¹

Fikirlerine yer verilip ismi belirtilmeyen İbn Sînâ (ö. 428/1037), Fârâbî (ö. 339/950) gibi müellifler de vardır. Meselâ: Şârih, İbn Sînâ'nın⁴² ve Fârâbî'nin⁴³ aklın dereceleri ile ilgili düşüncelerini aktarmasına rağmen onların isimlerine yer vermezken tek bir yerde “Fârâbî dedi” diyerek onun görüşünü aktarır.⁴⁴ Meclisî, musannif adını zikrettiği hâlde alıntıyı başka bir eserden

33 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/31; 3/232; 12/264; 12/308.

34 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/242, 292, 325; 2/16; 7/328; 10/65, 231, 395; 12/367; 16/284; 21/154.

35 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/55, 59, 69, 70, 85, 123, 134, 136, 140, 145, 175, 195; 5/2; 6/216; 9/228, 366; 10/339; 11/145; 12/431; 26/590.

36 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/61. Benzer kalıplar için bk. 6/16; 7/7, 55, 59; 8/404, 406, 409; 10/116; 13/96.

37 Farklı bir görüş için bk. Ali Ekber Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fikri'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, *Hadîs-i Havze* 8/4 (Bahâr ve Tâbistân 1393), 20 dip. 5. Karşılaştırma için bk. Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorumu/Şerh Yöntemi*, 79-82.

38 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/46, 112; 2/93, 100, 101; 3/42; 7/216, 314; 10/227, 230; 11/300; 12/193.

39 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/84, 121, 347; 3/65, 77, 306; 4/74, 82; 5/137, 344; 7/330; 9/345; 10/78; 11/186; 12/145, 393.

40 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/261; 2/284; 7/368; 8/63; 9/80; 10/275; 11/291; 13/21; 16/225; 26/501.

41 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 2/447; 3/47, 129; 5/153, 191; 6/268; 7/107; 8/139; 9/63, 248, 318; 10/133; 11/25, 26, 320; 12/2, 114, 204; 15/23; 17/188.

42 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/26; 3/166.

43 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/27.

44 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/286.

yapar; fakat kaynağını belirtmez. İyâz (ö. 544/1149), Mâzerî (ö. 536/1141), Übbî (ö. 828/1425), Nevevî (ö. 676/1277) ve Kurtubî'den (ö. 671/1273) yaptığı nakiller genellikle Mâzenderânî'nin şerhindendir. Şerhi okuyan kişi, sanki onun temel kaynaktan aktardığı izlenimine sahip olur.⁴⁵ Garip olan bir diğer husus ise yapmış olduğu alıntının kaynak eserde yer almamasıdır. Zümer sûresi 20. âyetin şerhi sadedinde Kurtubî ismini vererek aktardığı paragraf buna örnek olarak verilebilir.⁴⁶

Müellif, alıntı yaptığı metnin bittiğini okuyucusuna bildirmek için genellikle انتهى ifadesini kullanır.⁴⁷ Bazı yerlerde de naklin yapıldığı açıkça belirtilmesine rağmen düşüncenin nerede son bulduğuna değinmemektedir. Bu durum, metnin kısa veya anlam bütünlüğünün⁴⁸ olduğu yerlerde herhangi bir problem çıkarmazken, biraz uzun denebilecek cümlelerde ise sözün kime ait olduğunun tespitini zorlaştırmaktadır.⁴⁹

3. Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'Ukûl*deki Üslûp ve Metodu

Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*ün mukaddimesinde “Tafsîlâta girmeden, ahbârın temeli kabul edilen senedle alakalı açıklanması gereken hususlarda bilgi verilecek; anlaşılması zor olan lafızlara açıklık getirilecektir. Konunun kavranmasına mâni olacak bölümler, buradaki ince ve gizli hakikatler, insanların anlayacağı kadarıyla şerh edilecektir. Ele alınan mevzu ile alakalı, bazı önemli âlimlerin görüşlerine yer verilecektir ve bu fikirlere herhangi bir reddiye yapıl-

45 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/77; 5/179; 8/234, 330, 364, 365; 9/75, 276, 348; 10/281, 341; 11/324-325; 12/307. Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi abbâri âli'r-resûl*, thk. Mustafa Subhî el-Hadar (Beirut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1433/2012), 6/458 dip. 3; 7/12 dip. 2. Karşılaştırma için bk. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, thk. Seyyid Ali Âşûr (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008), 6/8; 7/143; 8/333, 398; 9/9, 63, 179, 216, 365, 406; 10/187-188, 359.

46 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/105. Benzer örnekler için bk. 12/129; 20/348, 426. bk. Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an ve'l-mübeyyin limâ tezammenehâ minê's-sünneti ve âyi'l-furkân*, thk. Abdullah b. Abdilhasen et-Türki vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 18/262.

47 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/55, 85, 88, 103, 105, 123, 125, 133, 152, 164; 2/121, 180; 3/175; 7/216, 314; 10/174, 203; 11/100; 12/226. Bu ifade müellif, eser ismi zikredilmeden veya alıntı yapıldığına işaret eden قیل ifadesi kullanılmadan da paragraf sonlarında yer alır. 7/240-241.

48 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/59-60, 69, 70, 85, 113, 140, 152; 2/122.

49 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/87, 88, 134, 136, 145, 247; 2/185.

mayacaktır” diyerek şerhinde takip edeceği metodu beyan eder.⁵⁰ Ancak müellifin uygulayacağını ifade ettiği usûle tam mânasıyla bağlı kaldığı söylenemez. Çünkü Meclisî, yer yer قول “Ben diyorum ki” şeklinde başlayan ifadelerle, aktardığı düşüncelere reddiyede bulunur⁵¹ ya da gerekli gördüğü açıklamaları bu tür ibarelerden sonra yapar.⁵²

Meclisî, şerhinin genelinde “kavlühû” tarzı bir şerh usûlünü benimser. Bir diğer deyişle, haberin metnini tamamen vermez.⁵³ Meselâ قوله عليه السلام قوله كثيره كقوله كثيره إن العلم ذو فضائل كثيرة mü “kavlühû” ifadesinden sonra aktararak, o metnin şerhini yapmaya çalışır.⁵⁴ Bazen de “kavlühû” yerine “وأذنه الفهم” ibaresinde olduğu gibi rivayet metninin şerh metninden ayrılması için tırnak işareti kullanır.⁵⁵ Bu uygulamanın müellif tarafından yapıldığını veya yapılmadığını söylemek ise ancak asıl şerh nüshalarını görmekle mümkün olacaktır.⁵⁶ Hangi kelimenin şerhedildiğini belirtmeden doğrudan kelimenin sözlükteki kullanımına yer verdiği de olmaktadır.⁵⁷ Buna bağlı olarak okuyucu, genel prensipten hareketle müellifin yeni bir kelimenin şerhine geçtiğini anlayamamaktadır.

Müellif, şerhine nâdir de olsa kitap ve bâb başlıklarından sonra yaptığı açıklamalarla başlar. Bu uygulama, yerine göre bâbın niçin oluşturulduğu sorusuna cevap vermek için yapılır. Meselâ: *Kitâbü fadli'l-ilm* içerisinde yer alan bâb başlıklarından birisi *bâbü'n-nevâdir*'dir. Bu bâbda yer alan rivayetlerin muhteviyatı, daha önceki bölümlerin içeriklerine uygundur. Fakat bu rivayetler, söz konusu bölümlere dahil edilmediği gibi, ayrı bir bölümde de

50 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/3. bk. 4/245.

51 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/192; 3/175, 289; 4/299; 10/367, 390; 11/117, 204; 12/25, 108, 301, 313, 382.

52 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/151, 290; 2/355; 5/251; 6/72; 7/22; 8/42, 97, 99, 363; 10/4, 47, 156, 178; 11/23, 103, 203, 289; 12/76, 128, 401; 16/268.

53 bk. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 181.

54 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/155; 2/50; 3/324; 4/346; 6/25; 11/49.

55 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/156, 157; 2/110; 3/269, 340; 4/30, 117; 12/135.

56 Çalışma esnasında *Mir'âtü'l-ukûl*'ün nüshalarına ulaşamadığımızdan konuyla alakalı kesin bir görüş beyan edemedik. Ayrıca Şîa eserlerinin tanıtıldığı *Keşfü'l-hucub ve'l-estâr, ez-Zerî'a ilâ tasâni'î-Şî'a* gibi temel kaynaklarda da şerhin nüshalarına dair net bir bilgiye ulaşamadık.

57 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/186; 12/468, 472.

toplanmamıştır; çünkü her bir rivayetin konusu, tek başlık altında bir araya getirilemeyecek kadar farklıdır.⁵⁸

Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'deki her haberi yani hadisi doğrudan şerhetmez. Bazı ahbârı farklı eserlerden yapılan nakillerle açıklamaya çalışır. *el-Kâfi*'de içinde âyetin zikredildiği bir haberi Tabersî'den (ö. 548/1153) yaptığı alıntıyla şerheder.⁵⁹ Şârih, kendi fikrini açıklamadan konuyu özetleyen alıntılara yer verir. Meselâ muhâliflerin dünya ve âhiretteki durumları ile ilgili görüşleri aktardıktan sonra *küfür* kelimesinin çok anlamı olduğunu ve konuya dair farklı hükümlerin bulunduğunu söyler, Şehîd-i-Sânî'nin görüşlerini aktararak haberin şerhini tamamlar.⁶⁰ Bazen de kelimelerle ve konuyla ilgili düşüncesinden sonra farklı fikirleri zikrederek onları değerlendirir ve “En uygun olanını söyledik, bu tür zorlamalara gerek yoktur” der.⁶¹

Meclisî, şerhini yapmaya başladığı rivayetin nâdiren sıhhatini, çoğunlukla mânasını teyit etmek için iki farklı yol izler. Öncelikle haberin metnini, sıhhati ve mânası ile ilgili kendi görüşünü, *el-Kâfi* dışında aşağıda isimlerine yer verilen eserlerden birisini referans göstererek desteklemeye gayret eder. Bu da genellikle *el-Kâfi* rivayetlerini, *Nehcül-belâga*,⁶² *Besâ'iru'd-derecât*,⁶³ *Tuhafü'l-ukûl*,⁶⁴ *et-Tevhîd*,⁶⁵ *İlelü's-şerâ'i*,⁶⁶ *el-Mehâsin*,⁶⁷ *el-İrşâd*,⁶⁸ *el-Hisâl*,⁶⁹ *Tehzîbü'l-ahkâm*,⁷⁰ *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*,⁷¹ *Uyûnü abhâri'r-Rızâ*⁷² gibi Şîa

58 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/154, 235, 338/2/227; 4/219; 5/1; 7/16, 164; 8/105, 316; 9/374; 10/361; 11/344. Ayrıca bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/56.

59 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/87; 6/106, 161; 7/113; 8/238, 336, 370; 9/89, 402; 12/549.

60 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/191.

61 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/105; 5/32; 6/185; 7/285/10/345.

62 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/293; 5/296; 8/35, 219, 271; 11/86.

63 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/421; 3/178; 4/260, 262; 6/19; 10/29, 38.

64 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/41, 46, 51, 56, 58.

65 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/257, 298; 2/180, 222; 3/25; 7; 363; 10/42; 12/370.

66 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/31; 3/49, 209; 5/187; 13/345; 14/239; 26/239.

67 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/260; 12/198.

68 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/192; 3/333; 6/182.

69 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/246; 7/363; 8/318; 11/394.

70 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/275; 17/40.

71 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/78, 185; 7/238; 10/42; 12/121.

72 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/53, 84, 157, 206; 3/359; 6/89; 8/359; 12: 539.

tarafından muteber kabul edilen eserlerle karşılaştırma şeklinde olur.⁷³ Ayrıca bu metot, *ed-Dürü'l-mensûr*, *el-Câmi'us-sahîb*, *Mişkâtü'l-mesâbîh* gibi Sünnî eserlere ve rivayetlere müracaat şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴ Meselâ: Hz. Ali'nin Allah elçisinin şahidi olduğunu anlatan haber, ona göre zayıftır. Fakat rivayetin mazmunu Ehl-i sünnet kaynaklarında meşhur ve mütevâtir olarak aktarılmıştır.⁷⁵ Bu rivayetlerin çoğunu kendisi *Bihâru'l-envâr*'da, diğer Şîi müellifler de eserlerinde muhâliflerin kitaplarından değişik senedlerle zikretmişlerdir.⁷⁶ Görebildiğimiz kadarıyla destek amaçlı rivayetlerine yer verilen eser, *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün konularına göre farklılık arz etmektedir.⁷⁷

Meclisî'nin bu hususta uygulamaya çalıştığı ikinci metot ise, mâna yönüyle birbirini teyit eden ve irtibatlı olan *el-Kâfi* rivayetlerini nakletmesidir. Meselâ: "Âlimleri, insanların kitabı (Kur'ân) gözetmemeleri yani onu anlama ve uygulama noktasındaki eksiklikleri üzerken, cahiller rivayetleri ezberleyememe endişesinden korktuklarından üzülürler."⁷⁸ haberini, *el-Kâfi*'nin *Ravza* bölümünde aktarılan ve İmâmiyye Şîasi'nin 5. imamı Muhammed el-Bâkir (ö. 114/733[?]) tarafından Sa'd el-Hayr'a yazılan mektup anlam olarak desteklemektedir.⁷⁹ *el-Kâfi* haberlerindeki kelime farklılıklarını başka bir esere müracaat ederek tashih etmeye çalışır. İsnâaşeriyye'nin 4. imamı Ali b. el-Hüseyn'in (ö. 94/712) Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) şehit edilmesinden sonra otuz beş sene yaşadığını ifade eden rivayeti, *el-Kâfi*'nin başka bir haberi ile karşılaştırır. Hz. Hüseyin'in *şehâdeti bâbında* otuz dört sene ibaresi zikredilmişti bu da İbnü'l-Haşşâb'ın (ö. 567/1172) İmâmiyye'nin 6. imamı Ca'fer es-Sâdık'tan (ö.

73 Diğer eserler için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/78, 80, 92, 186, 314; 5/297; 7/70, 232; 8/151, 214, 256, 323; 9/10, 339; 10/20, 133, 146, 147; 12/198, 502.

74 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/351; 8/151; 10/146, 264; 12/14, 29.

75 bk. Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 17/209; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-mesûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Merkez Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003), 8/28.

76 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/341. Diğer örnekler için bk. 351; 7/331, 12/202

77 bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/359; 5/178; 12/29.

78 Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/59.

79 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/164; 3/44, 186; 4/303; 5/181; 8/108, 215, 253, 399; 9/208, 268; 11/25, 26, 122, 376, 394.

148/765) aktardığı “İmam Hüseyin’in şehâdeti altmış senesinde oldu” şeklindeki habere uygundur.⁸⁰

el-Kâfi metninde iki farklı rivayetmiş gibi anlaşılabilir yerler vardır. Müellif, buna benzer metinler geldiğinde açıklama yapma ihtiyacı hisseder. *Sefhlik bâbının* ikinci rivayetinde iki farklı haber aktarılmıştır. İkinci haber, birinciye ilâve veya başka *mürsel*⁸¹ bir haberdir.⁸² Meclisî, bazı ahbârın *el-Kâfi* metninde bulunmayan bölümünü, gerekçesini de açıklayarak farklı eserlerden aktarır. Rivayetteki *فأخبرني متى كان* sorusunun cevabının *el-Kâfi* müstensihlerinin kaleminden düştüğüne değinir. “Şeyh Sadûk’un (ö. 381/991) *et-Tevhîd*’inde şöyledir”⁸³ diyerek rivayetin geri kalan kısmını tamamlar.

Meclisî, felsefecilere ait görüşlere, felsefeyle ilgili kelimelerin ıstılah mânalarını verirken değinir.⁸⁴ Meselâ, *Kitâbü'l-akl ve'l-cehl* hadisleri şerhedilirken felsefecilerin akı, fiil ve zât yönünden madde ile ilgisi olmayan; eski, soyut bir öz olarak kabul etmeleri üzerinde durur. Ona göre, felsefeciler bu görüşleriyle âlemin yaratılışı gibi konularda dinin zaruriyâtından olan birçok meseleyi inkâr etmişlerdir. Eski Yunan felsefesinden etkilenen İslâm felsefecileri de akılla ilgili yeni görüşler ortaya koymak suretiyle, dinin belirlenen esaslarından çoğunu reddetmişlerdir. Meclisî, felsefecilerin argümanlarını, Şiî hadis literatüründeki ahbârla değerlendirmeye çalışır. Buna göre Allah haricinde soyut bir varlık yoktur. Ortaya atılan bu fikirler, delili olmayan şüpheli birtakım bilgilerin yanlış olarak aktarılması ya da güzel ifadelerle süslenmiş hayal mahsulü, tuhaf şeylerdir.⁸⁵ Felsefeciler, Hz. Peygamber ve imamlara tabi olmayıp kendi fikirlerine uyduklarından hata yapmışlar, akıllar icat edip onlar hakkında fuzûlî olarak konuşmuşlardır.⁸⁶

80 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/12.

81 Râvinin kendisi yetişemediği halde mâsum'dan (Hz. Peygamber ve on iki imam) rivayet etmesidir. bk. Serdar Demirel, *Ehl-i Sünnet İle İmâmiye Şıası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri* (İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2014), 227.

82 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/263; 12/105, 124, 232, 352.

83 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/255, 290; 4/46; 11/193; 12/469.

84 bk. Nâînî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-Allâme Meclisî fî Mir'âtü'l-'Ukûl (fî Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)”, 21; Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhî'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 106.

85 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/27. Ayrıca bk. 5/192.

86 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/30. Felsefecilere ait diğer görüşler için bk. 1/235; 3/166

*Mir'âtü'l-'ukûl*de müellif tarafından kullanılan dil, sade ve anlaşılırdır. Bu da eserden istifadeyi kolaylaştırmıştır.⁸⁷ Eserde yer alan konular, detaylı olarak incelenir. Meclisi, bu eserde kendi gayretiyle hadislerin isnadlarının durumunu ortaya koymayı, müşkil lafızların ve zorluk içeren konuların ehl-i tahkik tarafından kolaylıkla ve çabucak anlaşılmasını sağlamayı hedeflemiştir.⁸⁸

Eserin çok ciltli olması ve yazılan metnin kontrolünün günümüzdeki gibi rahatlıkla yapılamaması vb. sebeplerle, şârih tekrara düşmekten kurtulamamıştır. Buna bağlı olarak bazı ifade ve alıntılarının, eserin farklı ciltlerinde tekrarlandığı dikkat çekmektedir.⁸⁹ Meselâ Allah'ın âhirette gözle görülüp görülmeyeceği ile ilgili tartışmalar, birkaç bölümde olduğu gibi tekrar edilmiştir.⁹⁰

3. 1. Rivayetlerdeki İbare Farklılıklarına Dair Açıklamalar

Meclisî, *Nehcü'l-belâga*, *Besâ'iru'd-derecât* vb. yukarıda zikredilen eserlerde *el-Kâfi*'den farklı yazılan kelimeler nelerdir, hangisi daha doğrudur? gibi sorularla habere en uygun ifadeyi tespit etmeye gayret eder.⁹¹ Farklılıklarla ortaya çıkan mânalara işaret eder. Müellif bu uygulamasıyla kaynaklardan hareketle yeni bir metnin nasıl oluşturulacağına (metin inşası) dair güzel örnekler sunar. Meselâ: *فالعلماء يحزنهم ترك الرعاية والجهال يحزنهم حفظ الرواية* “Âlimleri, insanların kitabı (Kur'ân) gözetmemeleri yani onu anlama ve uygulama noktasındaki eksiklikleri üzerken, cahiller rivayetleri ezberleyememe endişesinden korktuklarından üzürlüler.”⁹² cümlesinde müstensihlerden kaynaklanan bir yazım hatasının olma ihtimalini göz önünde bulundurur. Çünkü İbn İdrîs'in (ö. 598/1202) *Serâ'ir* adlı eserindeki aynı rivayette “riayet” kelimesi yerine dirâyet ibaresi geçmektedir.⁹³ Şârihe göre، *والعلماء يحزنهم الدراية*

87 Tahranî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi Şi'a*, 20/279.

88 Hüdâyârî ve Pürekber, *Târih-i Hadîs-i Şi'a*, 423.

89 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/121; 2/378; 3/257; 4/245; 5/281; 8/315; 26/266.

90 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/325-338, 327-344.

91 bk. Nâinî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-Allâme Meclisî fi Mir'âtü'l-'Ukûl (fi Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)”, 26.

92 bk. Muhammed b. Yakub b. İshak el-Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Daru'l-Hikem, 2008), 1/59.

93 Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. İdrîs el-Hillî, *Kitâbü's-Serâ'ir*, thk. Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410), 3/640.

الرواية والجهال يحزنهم ifadeindeki “dirâyet ve rivayet” sözcükleri arasında bir uyum vardır. Ancak *el-Kâfi* mentinde böyle bir uyumdan söz edilemez.⁹⁴

Şârih, *el-Kâfi*'deki bazı ahbârın kelimelerini başka Şîî kaynaklarla tashih eder. Bazen de *el-Kâfi* dışındaki diğer eserlerde yer alan ibarelerin metne uygunluk arz etmediğini belirtir. *İmam Ali er-Rızâ'ya* (ö. 203/819)⁹⁵ yönelik *işaretler ve nasslar bâbının* on altıncı haberindeki *ومن الذي يكون بعده* ifadesi Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *el-İrşâd* ve Tabersî'nin *İ'lâmü'l-verâ* adlı eserlerinde *ولا من الذي* şeklindedir.⁹⁶ Müellife göre bu kelimenin kullanılması ihtimal dahilinde değildir.⁹⁷

Meclisî, ahbârı aynı kaynaktan alan iki eser arasındaki farklılığa işaret eder. Haber, *İ'lâmü'l-verâ*'da Küleynî'den (ö. 329/941) nakledildiği halde *el-Kâfi* metninde geçen *وروضات باسرات* ifadesi *İ'lâmü'l-verâ*'da yer almaz.⁹⁸ Bunun tam tersi de mümkündür. *el-Kâfi*'de yer alan *من غير تيسم* ibaresi *İkmâlü'd-dîn, İ'lâmü'l-verâ* ve bu ikisi dışındaki eserlerde yoktur.⁹⁹ Ayrıca Küleynî'nin ihtisar yaptığı rivayetleri diğer kaynaklardan aktararak tamamlar. Bir yahudi tarafından sorulan “yeryüzüne konulan ilk taş, yeryüzünde dikilen ilk ağaç ve akan ilk pınar hangisidir?”¹⁰⁰ sorularının cevabı musannif tarafından esere alınmamıştır. Burada bir ihtisar söz konusudur. Meclisî, bu soruların cevaplarını *İkmâlü'd-dîn* ve diğer eserlerden nakleder.¹⁰¹

94 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/164; 3/366. Diğer örnekler için bk. 1/245, 246, 293, 309; 2/24, 57, 405; 3/10, 40, 86, 308, 332, 360, 390; 4/19, 36, 104, 197, 259; 6/33; 7/232, 299, 301; 8/50, 51, 206; 9/106; 11/335; 12/14, 198, 205, 223, 281, 374, 463. Dirâyet ve rivayete teşvik için bk. 7/301.

95 İsnâşeriyye'nin 8. imamı.

96 Müfid Muhamed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî, *el-İrşâd fî ma'rifeti hucejillâhi 'alel-'ibâd*, thk. Müessesetü Âli'l-Beyti li-İhyâi't-Türâs (Beyrut: Müessesetü Âli'l-Beyti li-İhyâi't-Türâs, 1429/2008), 2/253; el-Fadl b. el-Hasen b. el-Fadl et-Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ bi-a'lâmi'l-hüdâ*, thk. Müessesetü Âli'l-Beyti li-İhyâi't-Türâs (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyti li-İhyâi't-Türâs, 1417), 2/51.

97 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/371.

98 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/115. bk. Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ*, 2/126.

99 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/218. Benzer farklılıklar için bk. 6/224; 7/300, 318; 12/246, 361. Karşılaştırma için bk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Kemâlü'd-dîn ve tamâmü'n-ni'me*, tsh. Hüseyin el-A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1412/1991), 283; Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ*, 2/169.

100 bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/924.

101 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/226

el-Kâfi'de nakledilen ahbârdan yola çıkarak diğer eserlerde müellif ve müstensihlerin düşürdüğü ibareleri açıklar. Metne yazılmayan kelimeyi Şiî eserlerden alıntıyla tespit etmeye çalışır. Cafer es-Sâdık'ın dört erkeğe ve kadına her namazdan sonra lanet ettiğinden bahseden haber, Meclisî tarafından Sehl b. Ziyâd sebebiyle meçhul olarak derecelendirilir.¹⁰² Şârihe göre rivayet, aynen Şeyh Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında da geçer. *el-Kâfi* senedinin râvilerinden olan el-Hayberî, *Tehzîbü'l-ahkâm*'daki senedde zikredilmez.¹⁰³ Böyle olduğu halde haber, ashâba göre sahih olarak kabul edilir. Açık olan ise Kâzerûnî'nin (ö. 697/1298), *el-Müntekâ* adlı eserinde geçtiği gibi râvinin ismi Şeyh Tûsî ya da müstensihler tarafından yazılmamıştır.¹⁰⁴

Müellif, *Mir'âtü'l-ukûl*'de *el-Kâfi* metnindeki tashîflere değinir. يقوم بأمر نفسه وأخواته “Kendi işlerini ve kız kardeşlerinin işlerini yapar.”¹⁰⁵ cümlesindeki أخواته ibaresinde tashîf olabilir.¹⁰⁶ *el-Kâfi* ahbârında meydana gelen düşme ve tashîfe başka eserlerden getirdiği delillerle işaret etmeye çalışır. Meselâ Ca'fer es-Sâdık bir âyet hakkında soru soran üç kişiye farklı cevaplar vermiştir. İmamın birbiriyle çelişen açıklamaları karşısında râvi İbn Eysem, “San-ki kalbimi bıçaklarla doğruyorlardı. Kendi kendime şunları söyledim: ‘Ebu Katade gibi, bir vav harfinde bile yanılmayan birini Şam'da bıraktım, bunca hataları yapan şu adama geldim...’ der. Meclisî, haberde düşme ve tashîf olabileceğine değinir, misâl olarak da Saffâr'dan (ö. 290/902) benzer rivayetleri aktarır. Saffâr'ın naklettiği rivayetlerde ise yukarıdaki metin yer almamaktadır.¹⁰⁷ *Mir'âtü'l-ukûl*'de sadece *el-Kâfi* ahbârındaki tashîflerle yetinilmez bazen müracaat edilen eserlerdeki tashîfi de zikreder. Meclisî, şerh edilecek metindeki muhtemel tashîfi delillendirmek için yine *Besâ'ir*'den alıntı yapar ve onda da bir tashîf olabileceği ihtimali üzerinde durur.¹⁰⁸

102 bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 15/316 dip. 1.

103 bk. Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm fî şerhi'l-Muknî'a*, thk. Hasan el-Müsevî (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1390HŞ), 2/321.

104 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 15/174. Kâzerûnî'nin mezkûr eserine ulaşamadık.

105 bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/587.

106 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 3/386; 4/3, 250; 7/156; 11/76.

107 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 3/148; 4/192; 5/328; 7/239; 8/410; 9/236; 10/147; 12/554. bk. Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr, *Besâ'iru'd-derecâti'l-kübrâ fî fedâ'ili âli Muhammed*, thk. Seyyid Muhammed Seyyid Hüseyin el-Muallim (b.y.: İntişârâtü'l-Mektebeti'l-Haydariyye, 1426/1384HŞ), 2/237.

108 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/221; 5/324. bk. Saffâr, *Besâ'iru'd-derecât*, 1/49.

Meclisî, nâdir de olsa Âmme¹⁰⁹ eserlerinde yer alan rivayetlerle, *el-Kâfi* haberlerini karşılaştırır. Yukarıda da görüldüğü üzere Şîî ahbârı arasında metne uygun kelimeyi seçmeye çalışan şârih, Sünnî rivayetler söz konusu olunca ibareler arasında her hangi bir tercihte bulunmaz. Sadece farklılığa işaretle yetinir. يا نار هيديه ifadeyi bazı Âmme rivayetlerinde لا تهيديه bu şekilde zikredilir. Müellifin bu uygulamada esas aldığı kaynak ise *en-Nihâye fî garibi'l-hadis ve'l-eser*'dir.¹¹⁰

3. 2. Lugavî İzahları

Müellif, kelimeleri, sarf ilmi açısından değerlendirir,¹¹¹ onların hangi bâbdan geldiklerini açıklar. Meselâ, تسربل fiili tefâ'ale kalıbındandır.¹¹² فيكذبون kelimesi meçhul sîgasıyla tef'îl kalıbı üzeredir.¹¹³ Bâblara ait Kur'an'dan örnekleri nakleder. أوفى kelimesi بَعْدَكُمْ أوفى âyetinde¹¹⁴ olduğu gibi if'âl bâbındandır. وَابْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى âyetindeki¹¹⁵ gibi tef'îl babına göre de okunabilir. Birincisi daha açıktır.¹¹⁶ Bâbların hangi mânaya geldikleri hakkında bilgi verir. وصابروا وصابر على cümlesindeki mufâale sîgası belki bu durumda mübalağa içindir. Çünkü iki kişi arasında olan şey, orada daha önemlidir veya şeytan ve nefsin direnmesi vardır.¹¹⁷ Fiilin hangi bâba göre okunacağı yani mevzununu aktarır. ينكل kelimesi ضرب و نصر و علم bâblarına göre okunabilir.¹¹⁸ Fiilin hangi fiil

109 İmâmiyye Şîasî'nin, kendilerine muhâlif olarak gördükleri Ehl-i sünnet mensuplarını kast ederek kullandığı bir kavramdır. bk. Kutluay, *İmâmiyye Şîasî'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 43; Özpınar, *Şîî Hadîs Tarihi*, 150.

110 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/92; 12/241, 499.

111 Diğer örnekler için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/102, 105, 108. bk. Nâinî - Ebû Hamîş, "Menhecü'l-Allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'Ukûl (fî Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)", 22; Nâinî vd., "Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)", 99. Huddâmîyânârânî, "Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl", 12.

112 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/160.

113 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/342. bk. 6/63; 11/334; 12/171, 174, 416.

114 *Kur'an Yolu Meâlî*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), el-Bakara 2/40.

115 en-Necm 53/37.

116 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/263.

117 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/80, 287. Mübalağa sîgası için bk. 12/9, 389.

118 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/394; 3/262; 4/266; 5/193, 301; 8/169, 176, 221; 9/33, 356; 10/321.

grubundan olduğuna işaret eder. فأجدني ifadesindeki fiil, ef'âl-i kulûbdandır, bu tür fiillerin özelliği ise fâilleri ve mef'ullerinin bir olmasının câizliğidir.¹¹⁹

Meclisî, nahiv ilmi kaidelerine de temas ederek kelimelerin i'rabına dâir bilgileri aktarır.¹²⁰ Niçin kelime veya fiilin sonu farklı bir hareke ile okunmuş gibi akla gelebilecek soruları cevaplar. Meselâ, من نصب نفسه للقياس لم يزل دهره، “Kim kıyasla çok uğraşırsa hayatı karışıklıklar içerisinde geçer” cümlesindeki دهره ibaresi zarf olduğundan mansûbur. İsnad-ı mecazi olduğu varsayılarak merfû okunması ise zordur.¹²¹ قدرة بان بها من الأشياء وبانت الأشياء منه “O, kudretiyle varlıklardan ayrıdır ve varlıklar da O’ndan ayrıdır.” cümlesinin başındaki قدرة ifadesi *et-Tevhîd*’de قدرته şeklinde olup¹²² mübtedâdır, وبأن بها veya كافية ibareleri onun haberidir, bundan dolayı cümle istînâfiyye cümlesi olur.¹²³ عنى بها قريشا قاطبة ifadesindeki قاطبة kelimesi hepsi mânasındadır ve sadece hal olarak kullanılır.¹²⁴

Müellif, şerhinde ifadelerin daha net anlaşılması için takdir edilen ifadeyi bulma çabasıdır.¹²⁵ Bu da nereden çıktı? gibi bir algının önüne geçmek için yapılan takdirlerde herhangi bir tekellüfün söz konusu olmadığını ifade eder. Ona göre, belki takdir edilen harf mâna yönünden daha uygun olabilir. Meselâ: Müellif, إن الله خص عباده بآيتين من كتابه أن لا يقولوا حتى يعلموا ولا يردوا، “Allah onları iki ayetle diğerlerinden ayırdı ki onlar Allahın kitabından önce konuşmasınlar ve bilmeden konuşmasınlar” ifadesinde يردوا fiilinin bazı nüshalarda خص şeklinde yazıldığını zikreder. Fiilin teşvik etme anlamına geldiğini ve يقولوا ibaresinin

119 Meclisî, *Mir'âtü'l-ûkûl*, 3/311. Diğer örnekleri için bk. 3/330, 365; 4/327; 6/262; 7/240; 9/44.

120 bk. Nâinî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-Allâme Meclisî fi Mir'âti'l-'Ukûl (fi Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)”, 22; Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhî'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 100. Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fıkhî'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 13.

121 Meclisî, *Mir'âtü'l-ûkûl*, 1/198. Mansûb örnekleri için bk. 3/120, 256, 279; 5/52; 6/20, 45; 8/111, 220, 349; 9/86, 88; 11/66, 118; 12/105, 345; 16/403; 19/26. İğra ile mansûb örnekleri için bk. 3/296; 4/328, 337; 5/201; 6/279; 11/398. Merfû örnekleri için bk. 3/122, 279; 4/324; 8/352; 11/372; 12/462; 21/55. Mecrur örnekleri için bk. 3/96; 5/268; 11/369; 12/75, 195; 18/60.

122 Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *et-Tevhîd*, thk. Hâşim el-Hüseyinî et-Tahrânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1430), 42.

123 Meclisî, *Mir'âtü'l-ûkûl*, 2/85.

124 Meclisî, *Mir'âtü'l-ûkûl*, 2/49.

125 bk. Nâinî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-Allâme Meclisî fi Mir'âti'l-'Ukûl (fi Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)”, 23.

öncesine *على* harf-i cerrinin takdir edileceğini söyler. Buna bağlı olarak cümlenin anlamı “Allah, kitabındaki iki âyetle kullarını bilmediklerini söylememeye ve bilgi sahibi oldukları konularda da kendilerine soru soranları geri çevirmeye teşvik etmiştir.” olacaktır.¹²⁶ *لا يقولوا* ibaresinin Allah'ın teşvikini tefsir ettiğini, *لا*'nın da bir yerde nehy ve nefy için kullanıldığına değinir.¹²⁷

Meclisî, *el-Kâfi* ve diğer eserlerde geçen rivayetleri belâgat ilmi açısından değerlendirir.¹²⁸ Dinin ortaya koyduğu hakikat ile belâgat'ın edebî kuralları arasında bir tezdadın olmadığını ifade eder. Dünyanın yılanı benzetildiği rivayetin *el-Kâfi*'deki son iki cümlesi müşebbeh bihi (benzetilen), *Nehcü'l-belâga*'dakiler ise müşebbehi (benzeyen) açıklamak içindir.¹²⁹ Her iki haberde aksi de muhtemeldir. Müellif göre, dünyayı talep edene dünyanın verdiği zarar, yılanı dokunan insanın gördüğü zarardan daha şiddetlidir. Bu durum, müşebbeh bih daha kuvvetli olmalıdır kuralıyla zıtlık oluşturmaz. Buradaki muhataplar, dünyanın cezbesine kapılmış ve onun zararından gafil olan ehl-i dünyadır. Onlara göre yılanın vereceği zarar ise daha şiddetli ve açıktır.¹³⁰

3. 3. Rivayetin Sihatine Dair Değerlendirmeleri

Müellif, neredeyse her rivayetin kaynağını ve sıhatini açıklar. Bunu yaşadığı döneme kadar kullanılan terimlerle veya kendine özgü yeni ıstılahlarla yapar. İlk defa onun tarafından zikredilen ifadeler, Şîî hadis literatüründe bir yenilik olarak kabul edilir.¹³¹ Meclisî şerhinde, ahbârın senedleriyle ilgili değeri-

126 Diğer anlam için bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/45.

127 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/139; 2/33; 3/208, 313; 5/186; 6/32; 8/86; 10/82, 288.

128 bk. Nâinî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-Allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'Ukûl (fî Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)”, 22; Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhî'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 101; Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fıkhî'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 14.

129 Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ eş-Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâga*, tsh. Muhammed Deştî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1408), 161.

130 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/309. Benzer örnekler için bk. 9/12.

131 Hâdî Hüccet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, *Ulum-i Hadîs* 12/45-46 (Pâyiz ve Zemistân 1386), 176; Nahle Garevî Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhî'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, *Tabkikât-ı Ulûmi Kur'ân ve Hadîs* 10/1 (Bahâr ve Tâbistân 1392), 97;

dirmesini مرفوع “merfûdur”,¹³² صحيح “sahihtir”,¹³³ موثق “müvessaktır”,¹³⁴ حسن “hasendir”,¹³⁵ ضعيف “zayıftır”,¹³⁶ مرسل “mürseldir”,¹³⁷ مجهول “meçhuldür”,¹³⁸ مختلف فيه “ihtilâflıdır”,¹³⁹ şeklindeki genel kavramlar üzerinden aktarır.¹⁴⁰

Şârih, ahbârın sıhhatini belirlemede bahsi geçen ıstıhlardan bazılarını birleştirerek tek rivayet için kullanır ve özgülüğünü ortaya koyar: حسن موثق “Hasen müvessaktır”.¹⁴¹ Bazen de kavramlar arasını أو veya بل vb. ifadelerle ayırır ve ilk derecelendirmeye ilâve bir görüş daha sunar: حسن أو موثق “Hasendir veya müvessaktır”,¹⁴² مجهول أو حسن “meçhuldür veya hasendir.”¹⁴³ مجهول كالصحيح بل أعلى من صحيح ، meçhul kabul edilse de bilakis sahihtir,¹⁴⁴ بل صحيح الصحيح “sahih gibi hatta sahihten daha yüksektir”.¹⁴⁵ Sened hakkındaki değerlendirilmeyi başka bir terime benzeterek naklettiği örnekler de mevcuttur: موثق كالصحيح “Sahih gibi müvessaktır”,¹⁴⁶ حسن كالصحيح “sahih gibi hasendir”.¹⁴⁷ Bunlara ek o, كذلك / مثل السابق / كالسابق “bunun gibi, önceki gibi”

132 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/116, 120; 3/13; 9/233; 15/448; 20/335.

133 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/25; 7/73; 10/139; 16/35; 24/85.

134 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/93; 8/252; 14/142; 17/151; 21/150. Müvessak, Şîa’ya has bir terim olup muttasıl bir senedle mâsuma ulaşan ve senedinde İmâmiyye itikadında olmasa da sika olduğuna hükmedilen bir râvinin bulunduğu hadistir. bk. İbrahim Kutluay, *Şîa’da Hadis Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 236.

135 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/123; 2/83; 12/567; 16/155; 20/219.

136 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/32; 8/38; 12/543; 18/406; 22/201.

137 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/32; 5/1; 14/113; 19/36; 24/284.

138 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/78; 6/153; 15/491; 20/139/26/287.

139 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 2/303; 5/362; 9/191; 14/1; 17/124; 21/130.

140 bk. Nâîni - Ebû Hamîş, “Menhecü’l-Allâme Meclisî fi Mir’ati’l-‘Ukûl (fi Kitâbi’l-‘Akl ve’l-Cehl)”, 15.

141 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 3/164; 9/76, 146; 11/4; 16/84; 20/387. bk. Hücçet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir’ati’l-‘Ukûl”, 172.

142 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/218; 6/273; 8/66, 373; 9/352; 12/450, 558, 573, 574.

143 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 11/92. bk. Hücçet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir’ati’l-‘Ukûl”, 171.

144 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 2/333; 5/311.

145 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 9/326. bk. Hücçet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir’ati’l-‘Ukûl”, 173.

146 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/180, 185; 8/48; 10/402; 11/332; 18/223; 23/198

147 Meclisi, *Mir’atü’l-‘ukûl*, 1/152; 7/73; 10/215, 402; 12/255, 262; 17/136; 23/30. bk. Hücçet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir’ati’l-‘Ukûl”, 172.

ibaresiyle rivayetin daha önce geçen rivayetle aynı sıhhat derecesine sahip olduğunu belirtir.¹⁴⁸

Bazı senedlerin başı ve sonu için farklı değerlendirmelerde bulunur. Meselâ, *mâbud bâbının* ilk hadisi Meclisî'ye göre *صحيح وآخره مرسل* "sahihtir ve onun sonu mürseldir."¹⁴⁹ Rivayetin iki senedi olduğunu ifade eder ve her senedi ayrı değerlendirir. Misal: *له سندان : الأول مجهول ، والثاني حسن أو موثق* "İlim öğrenmek için bir yola giren kişinin karşılaşacağı güzelliklerin anlatıldığı haberin iki senedir vardır. Bunlardan birincisi meçhuldür, ikincisi hasen ya da sahih derecesine ulaşmamış müvessaktır."¹⁵⁰ Rivayet hakkında sıhhat açısından fikir beyan etmediği de olur.¹⁵¹

Çağdaş Şii âlim Haydarî'ye göre Meclisî'nin rivayetler hakkında böyle değerlendirmelerde bulunması onları derecelendirmek içindir. Çünkü o, "ılımlı"¹⁵² diye nitelendirilse de Ahbârî ekolüne¹⁵³ mensuptur ve ona göre *el-Kâfi* içerisinde yer alan rivayetlerin hepsi muteberdir.¹⁵⁴ Onun, bu genel düşünceden hareketle *el-Kâfi* rivayetlerini sıhhat açısından ele alırken farklı yöntemlere başvurması beklenen bir sonuç olarak kabul edilebilir. Buna göre Meclisî, âlimlerin ikiye ayrıldığını bildiren hadis hakkında *ضعيف على المشهور معتبر عندي* "meşhur görüşe göre zayıftır" şeklinde fikir beyan etmesine rağmen *معتبر عندي* ifadesiyle haberi kendisinin muteber kabul ettiğine değinir.¹⁵⁵

148 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/413; 5/164; 6/157-164, 193; 8/87; 9/59, 103, 121, 366; 10/136, 232, 236; 12/124, 151, 224, 227; 18/321.

149 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/303; 4/369; 8/79; 9/317; 13/185; 20/184; 24/29.

150 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/111; 2/357; 3/106, 108, 183; 5/92; 6/223; 7/355; 11/250.

151 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/14.

152 Haydar Hubbullah, *Nazarîyyetü's-sünne fi'l-fikri'l-İmâmîyyi's-Şî'i: et-tekevün ve's-sayrûre* (Beyrut: el-İntişârü'l-Arabî, 2006), 309; Colin Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül fi'l-asri's-Safevî*, çev. Hüseyin Ali Abdüssâtir (Bağdad: Menşûrâtü'l-Cemel, 2008), 263.

153 İmâmîyye Şîası'nda dini bilginin kaynağı olarak imamlardan gelen haberleri esas alıp akıl ve içtihadı karşı olanlara verilen isimdir. Bunların karşısında olanlara ise Usûlî denilir. Onlar da fıkıh ve kelâmda akli temel kabul edip ondan geniş ölçüde istifade etmeye çalışırlar. bk. Mazlum Uyar, *İmâmîyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri: Abbârilik* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 64.

154 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/21-22. bk. Haydarî, "Küllü rivâyâtü'l-Kâfi mu'teberetün 'inde'l-Meclisî", YouTube (13 Temmuz 2014), 00:00:15-00:03:04; Hücet, "Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl", 167;

155 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/142, 147; 3/153, 193; 4/312; 7/289; 9/20, 93; 10/430; 11/209; 12/287

3. 4. Râvinin Kimliğine Dair İzahları

Meclisî, haberin senedindeki râvileri tek tek değerlendirmez. Lüzum gördüğü râvi hakkındaki görüşünü beyan eder. Bu da farklı şekillerde olmaktadır. Öncelikle râvilerin isimlerinin nasıl okunacağına dair bilgiler verir. Meselâ: *مسعر بن كدام* adlı râvinin isminin doğru okunması için *مسعر* mîm'in kesre, *ayn*'in fetha, *sîn*'in sükûn, *râ* harfinin de noktasız telaffuz edilmesi gerektiğine değinir. İyiyeye yorma amaçlı mîm fethalı da okunur. *كدام* ibaresindeki *kâf*'in kesreli, *dâl*'in noktasız, şeddesiz okunacağını ifade eder.¹⁶¹

Meclisî, râvinin isminin yanlış yazıldığını söyler. Rivayette *الجعفري* şeklinde yazılan isim aslında *الجعفي*'dir. O, *ricâl* kitaplarında bulunmaktadır ve *Kitabü'l-îmân ve'l-küfî*'ün başlarında haber aynen gelecektir ve orada da *الجعفي*'dir.¹⁶² *Ricâl* eserlerinin nüshalarında ismi farklı kaydedilen râvilerle işaret eder. Hüseyin b. Ömer (şerhte Amr), *ricâl* kaynaklarında *ابن سلمان* veya *بن سليمان*'dır.¹⁶³ Nüshalarda râvi isimlerinin farklı yazıldığını dile getirir ve doğru olan kişiyi *ricâl* kitaplarından faydalanarak tespit etmeye çalışır. Nüshaların çoğunda Ebû Akîl, bazısında da Ebû Akîle diye nakledilen kişi Eyyûb b. Ebî Gafîle'dir. Ondan Şeyh Tûsî, *el-Fihrist*'te el-Hasen b. Eyyûb b. Ebî Gafîle diye bahsetmiştir.¹⁶⁴ Necâşî de ona ait asıl kitabı¹⁶⁵ olduğunu aktarır.¹⁶⁶ Meclisî, onun asıl kitabı olmasını da göz önünde bulundurarak "onun benim yanımda büyük bir medhi vardır" diyerek meçhul olan haberi, hasen müvessak kabul ederek yeniden derecelendirir.¹⁶⁷

Meclisî, seneddeki râvinin tespitini Küleynî'nin kendilerinden sıkça rivayet aktardığı silsileden hareketle yapmaya çalışır. *عن عدة من أصحابنا ، أحمد ، عن علي بن أسباط ، عن محمد بن عبد الله بن زرارة ، عن بعض آل أعين ، عن أبي عبد*

161 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/129, 140, 171, 244, 256; 3/347; 4/219; 5/97; 6/105, 229; 8/23; 10/430.

162 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/161; 6/35.

163 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/405.

164 Kaynakta İbn Ebî Akîle şeklinde geçmektedir. bk. Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî, *el-Fihrist*, thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrilulûm (Necf: Matbaatü'l-Haydariyye, 1380/1960), 75.

165 Asıl, mâsum imamın döneminde yazılan kitaplardan bazılarına verilen özel isimdir. bilgi için bk. Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dil*, 116-125.

166 Ahmed b. Ali b. Ahmed en-Necâşî, *Ricâlün-Necâşî* (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1431/2010), 52.

167 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/123.

الله Şârih, senedin başındaki Ahmed isimli râvinin bir önceki senede atfen Berkî ve Âsımî olma ihtimalini göz önünde bulundurur. Müellife göre Âsımî şıkkı daha açıktır. Çünkü Küleynî, Ahmed b. Muhammed el-Âsımî → el-Hasen b. Ali → İbn Esbât senediyle çokça hadis aktarır.¹⁶⁸

Müellif, ahbârın senedlerindeki künye, nisbeyle veya sıfatla kimin kasdedildiğini bulmaya gayret eder. Meselâ, أَخْبَرَنِي الْكَلْبِيُّ النِّسَابَةَ ifadesindeki kelbî, Kelb kabilesine nisbettir. O, Hüseyin b. Ulvân'dır, sikadîr. İmam Ca'fer es-Sâdık'tan rivayet eder ve ensâb âlimidir.¹⁶⁹ Haberin metnindeki kişilerin kim, künyelerin kime ait olduğunu belirtir. كُنْتُ أَنَا وَإِبْنُ فَضَالٍ جُلُوسًا إِذْ أَقْبَلَ يونس cümlesindeki İbn Faddâl, Hasan b. Ali'dir, Yûnus ise İbn Abdurrahman'dır.¹⁷⁰

Meclisî, râvilere ait bilgiler verir. Meselâ, مَسْعَرُ بْنُ كَدَامٍ adlı râvi, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) hocasıdır.¹⁷¹ Müellifin bu hususta takip ettiği bir diğer metot ise râvi ya da haberde adı geçen kişilerin isimlerinin okunuşlarını, onlar hakkındaki kısa bilgileri, *el-İrşâd*, *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'id* vb. Şîî kaynaklardan ve yukarıda değinildiği üzere Necâşî, Tûsî gibi âlimlerin görüşlerinden hareketle aktarmadır. Meselâ, شِينُولَةَ kelimesinin şîn harfinin fethası, yâ'nın sükûnu, nûn'un dammesi ve vâv'ın sükûnu ile okunacağını Allâme el-Hillî'nin (ö. 726/1325) *İzâhu'l-İstibâh*'ından nakille şerhinde anlatır.¹⁷²

Müellif, bazen râvinin kim olduğuna dair farklı görüşleri sunar ve râvi hakkındaki kendi fikrini açıklar. أَحْمَدُ بْنُ مِهْرَانَ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ، عَنْ مُحَمَّدٍ بَنِ الْمَخْزُومِيِّ قَالَ حَدَّثَنِي الْمُخْزُومِيُّ MAHZÛMÎ olarak senedin sonunda yer alan kişi, *İhtiyârü'l-Keşşî*'de el-Mugîre b. Nevbe'dir.¹⁷³ Fakat haber, Şeyh Sadûk'un

168 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 21/326.

169 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/87, 305. bk. 10/76; 11/75; 12/460, 573.

170 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/268, 309; 8/18; 10/361; 11/195; 12/314.

171 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/129; 2/265, 291; 3/60, 120, 161, 262; 4/369; 5/372; 6/105. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/70.

172 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/182; 2/94; 3/265; 6/165, 175; 9/145, 245, 253, 330. bk. el-Hasen b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *İzâhu'l-İstibâh*, thk. Muhammed el-Hassûn (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1411), 266.

173 bk. Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî, *Ricâli'l-Keşşî*, tsh. Ahmed el-Hüseynî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Marbûât, 1430/2009), 305.

'*Uyûnü abbâri'r-Rızâ* adlı eserinde عن محمد بن الحسن بن الوليد عن محمد بن الحسن الصفار عن محمد بن الحسين بن أبي الخطاب عن محمد بن الفضيل عن عبد الحارث بن الحارث الله بن السenediyle geçmektedir.¹⁷⁴ Şeyh Sadûk'un eserindeki senedin ortaya koyduğu üzere Mahzûmî, Abdullah b. el-Hâris'tir. Mahzumî'nin mezkûr kaynaklardan hareketle, el-Mugîre b. Nevbe veya Abdullah b. el-Hâris olduğu kabul edilse de Meclisî'ye göre iki râvide meçhuldür.¹⁷⁵

3. 5. Güvenilirliği Bakımından Râvileri Değerlendirmesi

Müellif şerhinde, bazı ahhârın kendisine göre geçerli olduğunu farklı gerekçelerle açıklar: Şârih, seneddeki râvinin kim olduğuna bakarak sıhhat açısından verdiği hükmü değiştirir.¹⁷⁶ Meselâ, İmam Ca'fer es-Sâdık, ashâbının dinde derin kavrayışa ulaşınca kadar başlarına kırbaçlar vurulmasını isteyeceğini ifade eder.¹⁷⁷ Meclisî, râvi Muhammed b. İsmâil sebebiyle rivayeti meçhul kabul etmiştir. Sonrasında da onun icâzet şeyhlerinden olmasını göz önünde bulundurmuş ve sahih kuvvetindedir, onun cehâleti zarar vermez demiştir.¹⁷⁸

Meclisî'nin kütüphanesindeki eserlerden birisinde şerhedilen rivayete ilgili bilgileri görmesi veya râvi hakkında ricâl kitaplarında ve diğer eserlerde ortaya konulan farklı görüşlere sahip olması, onun haber için verdiği hükmü değiştirmesinde etkilidir. Meselâ, *ihtilâfü'l-hadis babının* ilk haberi, genel görüşe göre zayıftır, şârihe göre ise muteberdir. Zira Süleym b. Kays'ın (ö. 76/695) kitabı¹⁷⁹ Meclisî'nin yanında bulunmaktadır ve haberin sıhhati hakkında kuvvetli zan oluşturan şeyi, o kitapta gördüğünü belirtir.¹⁸⁰ Bu uygulama, subjektif olduğundan rivayet hakkında net bir hükmün verilmesini zorlaştıracaktır.

174 bk. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, '*Uyûnü abbâri'r-Rızâ*, tsh. Hüseyin el-A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1404/1984), 2/36.

175 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/344; 12/388.

176 Râvileri ta'dil ve tevsik çeşitleri için bk. Kutluay, *İmâmiyye Şiâsi'na Göre Cerh ve Ta'dil*, 255-295.

177 bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/29.

178 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/101; 8/223; 10/28.

179 Süleym b. Kays, tâbiin neslinden Şii âlimidir. Eseri, Şi'a'ya dair temel itikadî dayanaklarla ilgili rivayetleri içerir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Süleym b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/334.

180 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/210; 3/193; 7/213.

Müellif, kütübür-ricâl'den yapılan aktarımlardan sonra haberden dolayı metindeki şahsı ta'dil eder. Meymûnül-Kaddâh, Mekkelidir. Şeyh Tûsî *er-Ricâl*'de, onun Benî Hâşim'in kölesi,¹⁸¹ İbn Dâvûd (ö. 707/1307) ise lanetli ve önemsiz birisi olduğunu söyler.¹⁸² Müellife göre o, imamların faziletini bildiğinden isminin içerisinde geçtiği haber onun medhine delildir.¹⁸³

Müellif, ricâl eserlerinde medih ve tevsik olmadan yer alan râvilere değinir. Meselâ, Dâvûd el-Hammâr'ı Şeyh Tûsî, *el-Fibrîst*'te medh ve tevsik¹⁸⁴ olmadan zikretmiştir.¹⁸⁵ Ayrıca bu tür eserlerde râviler tanıtılırken yapılan yanlışlıklara yer verir. Meselâ: Meclisî, şerhte isimlerine yer vermediği ricâl müelliflerinin, Ya'kûb b. İshâk'ı İbn Sikkât (ö. 244/858) zannettiklerine değinir. Şârihe göre gerçekte o, başka bir kişidir. Çünkü İbn Sikkât, İmâmiyye Şiâsi'nin 10. imamı Ali en-Nakî el-Hâdî (ö. 254/868) zamanında el-Mütevekkil (ö. 247/861) tarafından öldürülmüştür. 11. imam Hasan b. Ali el-Askerî'ye (ö. 260/874) yetişemediği için de ondan rivayet etmesi mümkün değildir.¹⁸⁶

3. 6. Rivayetler Arası Zıtlıkları Değerlendirmesi

Meclisî şerhinde, iki haber arasında görülen ihtilâfın nasıl çözüleceğine dair temel kâideleri aktarır. Buna göre:

a) İhtilâf, hüküm ve fetvâ içeren konularda ise ertelenir (ircâ). Amelî meselelerde olursa iki haberden birisi tercih (tahyîr) edilir.

b) İhtilâf edilen mevzû hususunda imama ulaşma imkânı varsa ircâ, böyle bir durum mümkün değilse tahyîr yapılır. Meclisî burada kendi yaşadığı dönemi kasteder.

c) İhtilâf, muâmelât ile ilgili hususlardaysa ircâ, ibadet konularında ise tahyîr uygulanır. Muâmelât bahislerinde de tahyîr yapılacağına dair haberler vardır.

181 Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî, *Ricâlü'l-Tûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfihânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1373HŞ), 309.

182 Takıyyüddin b. el-Hasen b. Ali b. Dâvûd, *Kitâbü'r-ricâl*, tsh. Seyyid Kâzım el-Müsevî (Tâhran: Çâphâne-i Dânişgâh, 1342HŞ/1962), 522.

183 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/312; 6/41; 11/124.

184 Tûsî, *el-Fibrîst*, 94.

185 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 12/134.

186 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/327; 3/326, 327. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/21.

d) İhtilâf edilen iki rivayetten birisiyle amel etme mecburiyeti olmadığına ircâ, onun yapılmasının mümkün olduğu yere has kılınır. Kişinin iki haberden birisi ile muhakkak amel etmesi gerekiyorsa o zaman da tahyîr yapılır.

e) İhtilâfın olduğu durumlarda ircâ müstehâblığa, tahyîr de cevaza hamledilir.¹⁸⁷

Müellif, ihtilâfı giderme yolları olarak saydığı maddelerin dışında uygulamalarıyla da hangi yöntemin nasıl kullanılacağına işaret eder. Onlardan birincisi cem'dir:¹⁸⁸ Kur'an ile ahbâr arasında bir tezat görünüyorsa cem' metoduna başvurulur. Meselâ, Ca'fer es-Sâdık'a göre "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: 'Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir...'¹⁸⁹ âyetindeki ruh-tan maksat, Cebrail ve Mikail'den büyük bir varlıktır. Ruh, sadece Hz. Peygamber'le ve imamlarla beraberdir.¹⁹⁰ Meclisî'ye göre haber, ruhun Resûlullah'ın ve imamların hizmetine verildiğine delâlet eder. Bunun yanında birçok haber, Rûhulkudüs'ün peygamberlerde özellikle onlardan ülü'l-azm olanlarda olduğu mânasını içerir. Âyet ise bu ifadeyi Hz. Îsâ'ya has kılar.¹⁹¹ İki vecihle aralarını cem' etmek mümkündür. Öncelikle Rûhulkudüs ortak bir kavramdır, Allah'ın bilgisi dahilinde olan ruh ise özeldir. Bazı ahbâr, Ruhulkudüs ve ruhun farklılıklarını belirtir. İkincisi: Rûhulkudüs, bünyesinde birçok fert bulunan bir türdür. Burada müellif, Ruhulkudüs'ün altındaki fert ve sınıf ifadelerini açıklar. Ona göre: Fert, Hz. Peygamber ve imamları içine alır. Sınıf da daha önce yaşayanlarla beraber olmayıp sadece Allah elçisi ve imamları kapsar. Sınıf ibaresinin kullanımına bağlı olarak, yeni bir zıtlık ortaya çıkar. O da Hz. Peygamber'in vefatından sonra ruhun imama geçişini belirten haber ve imamın doğumunda ruhun imamla beraber olduğunu ortaya koyan haber

187 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/218-219. Haml, zahiren birbirine zıt görünen hadislerin; her birinin değişik olaylara, şahıslara veya mânalara yorulmasıyla aralarının bağdaştırılmasıdır. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 109.

188 bk. Nâinî - Ebû Hamîş, "Menhecü'l-Allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'Ukûl (fî Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)", 20; Nâinî vd., "Berresi Reveş-i Fıkhî'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)", 108.

189 el-İsrâ 17/85.

190 Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/460.

191 bk. el-Bakara 2/87, 283; el-Mâide 5/110.

arasındaki tenâkuzun artmasıdır.¹⁹² Meclisî, bu çelişkiyle alakalı herhangi bir görüş beyan etmez.

Meclisî, ahhbârın birbiriyle tezat oluşturmadığını tevil yoluyla anlatmaya çalışır. Örneğin Hz. Âdem'in kendisine sunulan akıl, haya ve din seçeneklerinden akli seçmesi ile ilgili rivayette bir zıtlığın olmadığına değinir. Olayın yaşandığı anda bahsi geçen üç özellik Hz. Âdem'de bulunmaktaydı. Hz. Âdem tarafından aklın seçilmesi, onda akıl olmadığı anlamına gelmez. Hz. Âdem'in kabiliyetine göre zikri geçen üç haslettaki kemâl noktası kastedilmiş olabilir.¹⁹³

Şârih, rivayetlerde işkâlin¹⁹⁴ olduğunu ifade eder ve tevil metoduyla belirsizliği gidermeye gayret eder. Misal, "Allah'ın hayvanı yoktur. Eğer bir eşeği olsaydı, onu burada güderdik, otlatırdık. Çünkü yeryüzündeki otlar kuruyup zayi oluyor." diyen âbidin, aklının seviyesine göre sevap kazandığından¹⁹⁵ bahseden haberde bir işkâl vardır. Ona göre bunun ortadan kaldırılması sadedinde şunlar söylenebilir: Haberin zâhirinden hareketle âbidin, Allah hakkındaecessümü çağrıştıran ifadeler kullanması mutlak olarak sevap kazanmasına mânidir. Ancak bozuk itikâdına rağmen akıl azlığı sebebiyle sevap alması da mümkündür. ليس لربنا بهيمة cümlesindeki لربنا ifadesinde yer alan lâm, melek için olup faydalanma mânasına değildir. Otlardan istifade etmeyi sadece hayvanlarla sınırlamak, Allah'ın yarattığı varlıklardaki faydaları bilmemeye işarettir. Halbuki otlardan faydalanabilecek başka hayvanların da o mekânda bulunabileceği ihtimali vardır. Bu ve benzeri düşüncelerden dolayı temennî mânasına da gelebilir. Allahın var ettiği birçok hayvan ot yer. Bu, o mekânda eşeğin var olmasını gerektirmez. Bilakis kendisi de o otlardan faydalanabilir mânasında istifhâm-ı inkârî de olabilir. Lâm'ın ihtisas mânasına gelmesi de muhtemeldir. Çünkü nasıl ihtiyacı olmadığı halde ev Allah'a tahsis ediliyorsa aynı durum hayvan içinde geçerli olabilir.¹⁹⁶

192 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/172. bk. Nâinî - Ebû Hamîş, "Menhecü'l-Allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'Ukûl (fî Kitâbi'l-'Akl ve'l-Cehl)", 23.

193 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/32; 3/124.

194 İşkâl, hadiste açıklanması gereken, anlaşılması zor olan husustur. Aydınlı, *Hadis İstılabları Sözlüğü*, 142.

195 Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/5.

196 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/35. İşkâlin ve zıtlığın olduğunu belirttiği diğer rivayetler ve onların arasını bulma misalleri için bk. 1/223; 2/135, 216, 236, 243, 281, 289; 3/18, 36, 176, 260,

Şârihin rivayetler arası ihtilâfları gidermede kullandığı bir diğer metod ise hamldir. Meselâ: “Bir âlim, kendisine bir soru yöneltildiğinde bunun cevabını bilmiyorsa: ‘Allah daha iyi bilir’ diyebilir. Âlimden başkası bunu söyleyemez.”¹⁹⁷ rivayeti, “Bir şey biliyorsanız söyleyin, bilmiyorsanız: ‘Allah daha iyi bilir’ deyin.”¹⁹⁸ rivayetiyle zıt gibi gözükmemektedir. Müellif, bu zıtlığı ortadan kaldırmak için ikinci rivayette yer alan “Allah daha iyi bilir” ifadesini söyleyenin âlim (yaşadığı çağda müçtehid) kişi olduğunu farzeder ve zıtlığı ortadan kaldırır.¹⁹⁹ İnsanların kıyamet günü çıplak haşrolunacaklarına dair rivayetin Sünnîler tarafından da rivayet edildiğini belirtir ve ilgili hadisi alıntılar. Daha sonra bizim ahbârımızdan onun benzeri olanın takıyyeye hamli mümkündür der.²⁰⁰ Âmme rivayetlerini destek amaçlı kullanmada bir sakınca görmeyen Meclisî'nin bu tavrı, Sünnîler'e muhâlefet düsturu ile açıklanabilir.²⁰¹

3. 7. Mevzû Rivayetleri Kullanması

Meclisî, *el-Kâfi* metninde geçen bazı rivayetlerin aslının olmadığını dile getirir. Niçin böyle bir kanıya vardığını ise belirtmez. Hz. Hüseyin'in cesedinin atlar tarafından çiğnenmesini engellemek için onun başında bekleyen aslan rivayeti buna örnektir.²⁰² *el-Kâfi*'nin Türkçe tercümesinde ise rivayetin

330, 355; 4/3, 176, 220, 305; 5/113, 153; 6/220, 226, 272; 7/94, 105, 157, 349; 8/57, 247; 9/41, 122, 166, 176, 301, 334, 403; 10/26, 299, 329; 11/46, 282, 368, 378; 12/47, 52, 55, 278, 347, 382, 431, 478; 16/232; 24/217, 333, 400. Nakillerdeki zıtlıklar için bk. 10/105.

197 Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/44.

198 Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/45.

199 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/138; 5/201; 6/267.

200 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/278, 361-362. bk. Yusuf Oktan, “Erken Dönem Şîa'da Rivâyetlerin Takıyyeye Hamledilmesi Üzerine Bir İnceleme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 280.

201 Şîa, Ehl-i sünnet'in görüşlerine uyan ahbârı terk eder, zıt olanları kabul eder. Böyle bir haberin Şîa kaynaklarında yer alması meselesi de takıyyeye hamledilerek çözülmeye çalışılır. Bunun temel sebepleri ise şunlardır: İmâmîyye Şîası, kendi mezheplerini hak, diğer mezhepleri bâtil kabul etmeleri. Ehl-i sünnet kaynaklarındaki hadisleri, muteber saymamaları. Sünnî kaynakların fâsik râvilerden nakledilmesi ve sıhhatlerine dair bir onayın olmaması. İmâmîyye'nin kendisini Ehl-i sünnet'e muhâlif olarak konumlandırması. Şîa'nın tarihi süreçte karşılaştığı sıkıntılarının intikam duygusuyla hareket etmeyi ve muhâlif olmayı netice vermesi. bk. Kutluay, “Şîa'da Hadisler Arasındaki İhtilâfı Gidermede Ehl-i Sünnet'in Görüşüne Muhâlif Olan Rivayeti Esas Alma: et-Tûsî'nin *el-İstîsâr*'ı Özelinde”, *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), 43-49.

202 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/371.

tarihi özellik taşıması ve masum imama dayanmaması sebebiyle böyle bir neticeye varıldığı bilgisine yer verilir.²⁰³ Hz. Hüseyin öldürüldüğü zaman onun yasını tutan eşine kendilerinden yararlanması için verilen kuşlarla ilgili rivayeti de lafız ve mâna yönünden karışık olarak değerlendirir.²⁰⁴

Meclisî, ahbârî olduğundan her rivayeti kabul eder şeklindeki kesin algı, yukarıda belirtildiği üzere onun *el-Kâfi*'deki uydurma rivayetlere değinmesiyle bir nebze olsun hafifledi denebilir. Bu uygulama, acaba şârih aynı hassasiyeti şerhinde fikrini teyit etmek için kullandığı rivayetlerde de göstermiş midir? sorusunu sormamıza sebep oldu. Şerhe bakıldığında müellif, Sünnî kaynaklarda mevzû kabul edilen rivayetleri kullanır. İmâmiyye'ye ait mevzû hadislerle ilgili bilgi sahibi olmadığımızdan şerhteki rivayetleri Sünnî eserlerden istifadeyle değerlendirmeye çalıştık. Mesela: Sila-i rahimle alakalı haberi açıklarken bütün mevcudâtın yaratılış sebebi olarak Hz. Peygamber'i ve Hz. Ali'yi gösterir. Bu görüşünü desteklemek için de kudsî hadis diye nitelendirdiği *لولا كما لما خلق الأفلاك* haberini aktarır. Rivayet, mevzûdur, hadis olarak kabul edilmese de mânası sahihtir.²⁰⁵ Allah'ın eşyanın hepsine sınır koyduğunu anlatan ibarenin şerhinde *فخلقت الخلق لأعرف*,²⁰⁶ mârifetin tanımıyla ilgili açıklamalarında da *من عرف نفسه فقد عرف ربه* rivayetini nakleder.²⁰⁷ Bu iki rivayet de Sünnî kaynaklara göre uydurmadır.²⁰⁸ Hz. Peygamber'in doğum zamanı belirlemek için yer verdiği "ben âdil yönetici Anûşîrevân'ın zamanında dünyaya geldim"²⁰⁹ rivayeti de aynı şekilde Sünnî âlimler tarafından uydurma kabul edilmiştir.²¹⁰

203 bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/817 dip. 1.

204 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 5/373. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/818.

205 Rivayet, metinde bu şekilde geçmektedir. Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 8/367. Ayrıca bk. 2/117, 286. bk. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs 'amm'eştehere mine'l-ehîdî 'alâ elsineti'n-nâs*, thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed (Dimaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, 1421/2000), 2/191.

206 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 2/87.

207 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 2/221.

208 bk. Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehavî, *el-Makâsîdül-hasene fî beyâni kesirin mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'alâ'l-elsine*, thk. Abdullah Muhammed es-Sadîk (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399/1979), 327, 419; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/155, 309.

209 Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 5/170.

210 Rivayet hakkında bilgi için bk. Sehavî, *el-Makâsîdül-hasene*, 454.

3. 8. Metin Tenkidi Yapması

Rivayetleri metin tenkidi yönünden değerlendirmek için ortaya konulan temel prensipler vardır. Bunların başında rivayet metninin Kur'an'a arzı gelmektedir. Meclisî, bu metodu şerhinde kullanırken rivayetin sıhhatine yönelik kesin bir tavır ortaya koymaz. Bir diğer ifadeyle âyete muhâlif olan rivayetin imamdan nakledilse bile kabul edilmemesi gerektiğine dair herhangi bir görüş beyan etmez. Aksine rivayeti te'vil eder. Arkasından da âyete atıfta bulunur. Bunda da içerisinde yetiştiği ahabârî ekolünün etkisini görmek mümkündür. Mesela, Ca'fer es-Sâdık *كل مطلق ذواق* “Allah, keyfi boşamayı çok yapan herkese kızar” rivayetini babasından işittiğini nakleder. Rivayet, müvessak gibidir.²¹¹ Sonraki bâbın dördüncü haberinde de Hz. Ali'nin minbere çıkararak “Hasan'la (ö. 49/669) evlenmeyiniz. Çünkü o, boşamayı çok yapan bir adamdır” dediği aktarılır. Müellif, burada Hz. Ali'nin gayesinin onların durumu ve imanlarının mertebeleri hakkında bilgi vermek olabileceğini belirtir. Bu ifadeler, Allah tarafından teyit edilmiş evladını yerme mânasına gelmez.²¹² Meclisî şerhinde, Hz. Hasan'ı teyit eden âyetin hangisi olduğunu açıklamaz. Haydarî ise, tathîr âyeti olarak bilinen Ahzâb sûresi 23. âyetin kastedildiğine değinir. Boşamayı sıkça yapmasına bağlı olarak Allah'ın gazabına uğrayacak olması, babasının sözünü dinlememesi neticesinde Hz. Ali'nin onu insanlara şikâyet etmesi gibi hususlar, Hz. Hasan'ın ismetine ve mezkûr âyete zıttır. Burada Meclisî'den beklenen yukarıda bazı rivayetlerin aslının olmadığını ifade ettiği gibi herhangi bir teville başvurmadan rivayetin Kur'an'a zıt olduğunu söylemesidir. Fakat şârih, bunu yapamaz.²¹³

Meclisî'nin uygulamaya çalıştığı bir diğer metin tenkidi uygulaması ise rivayeti tarihî bilgilere arz etmedir.²¹⁴ O, rivayette geçen kişilerin aynı zaman diliminde yaşadıklarını ispat etmek için bu metodu kullanır. Meselâ, İmam Muhammed el-Bâkır ile İbn Abbas (ö. 68/687-88) arasında geçen bir tartışmanın şerhinde, imamın İbn Abbas ile görüşmesinin mümkünlüğünü

211 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 21/94.

212 Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 21/96.

213 bk. Haydarî, “Hel İmâmü'l-Hasen mebgûzun ‘indellâh”, YouTube (24 Eylül 2019), 00:00:35-00:07:50.

214 bk. Nâinî vd., “Berresi Reveş-i Fıkhi'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbî'l-Hucce)”, 104.

mezkûr metoda başvurarak anlatmaya gayret eder. Buna göre bahsi geçen münâzara imamın çocukluğunda meydana gelmiştir. İmamın doğuşu hicrî 57, İbn Abbas'ın vefatı da hicrî 68'dir. Aynı zaman diliminde Ali b. el-Hüseyn de hayattadır. Çünkü onun vefatı hicrî 95'tir.²¹⁵

Sonuç

Muhammed Bâkır el-Meclisî, Şiî müellifler tarafından tanzim ve tek-mil döneminin başlangıcı kabul edilen XI. (XVII.) yüzyılda yaşamıştır. Bu dönemin en bâriz özelliği ise Şîa hadis şerhçilik faaliyetlerinin hız kazanmaya başlamış olmasıdır. Farklı eserlerin şerhedildiği bu döneme, Meclisî de *el-Kâfi* ve *Tehzîbü'l-ahkâm* üzerine yaptığı iki şerhle katkı sunmuştur.

Mir'âtü'l-ukûl, *el-Kâfi* nin *Usûl*, *Fürû'* ve *Ravza* bölümlerini içermesiyle mezkûr çağda yazılan diğer *el-Kâfi* şerhlerinden ayrılır. Eser, "kavlühü" tarzı bir şerhtir. Müellif, *el-Kâfi*deki her haberi şerhetmez. Hadisi veya görüşünü destekleyen rivayetlere yer verir. Bu hususta mezhep ayrımı gözetmez. Şiî ve Sünnî eserlerden faydalanır. Bazen Sünnî rivayetlerin aktarımı sonrasında açıklama yapma ihtiyacı hisseder. Ahbârdaki eksiklik ve tashîfleri tespit eder, farklı kaynaklardaki rivayetlerle karşılaştırır. Sonrasında da yeni bir metin oluşturmaya gayret eder.

Müellif, metnin anlaşılmasını kolaylaştıracak kelime ve cümleleri şerhe-der. Bunu yaparken Kur'an'dan, ahbârdan, sözlüklerden; sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinden faydalanır. Kendisi Ahbârî olmakla birlikte eserinde rivayetleri derecelendirmek için onlar hakkındaki sıhhat hükmünü açıklar. Eser, bu yönüyle özgündür. Râvileri tanıtır, künye vb. kullanımlarda şahsın kim olduğunu tespit etmeye çalışır. Güvenilir olup olmamaları yönüyle râvileri değerlendiren. Bunda ricâl ile ilgili *el-Vecîze fi'ricâl* adlı eseri yazmasının da katkısı vardır. Aynı zamanda diğer ricâl eserlerinden de nakiller yapar. Bu vb. özelliklerin, onu ve eserini müracaat edilen bir kaynak hâline getirdiği söylenebilir.

Ahbâr arasındaki zıtlıkları, cem', tevil, haml gibi yollarla gidermeye çalışır. Tezat olduğu düşünülen yerlerde açıklamalar yaparak işkâli giderir. Bazı ri-

²¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 3/77. bk. Peyman Ünügür, "III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmiyye Şîasının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi Kullanımı", *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018).

vayetlerin aslının olmadığını belirtir ki Ahbarî düşüncüyü benimseyen bir müellifin böyle davranması manidardır. Yine bazı ahbârın şerhinde görüşünü desteklemek için Ehl-i sünnet tarafından mevzu kabul edilen rivayetleri kullanmakta bir sakınca görmez. Rivayetleri metin tenkidine tabi tutar. Bunu Kur'an'a ve tarihe arz metoduyla yapmaya gayret eder. Ne var ki Kur'an'a arz metodu net değildir. Meclisî, senedlerin sıhhat durumunu açıklamayı haricinde mezkûr şerh metodunda, bazı Şii âlimlerin bilhassa Mâzenderânî'nin etkisi görülmektedir.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs* 'amme'stehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs. thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed. 2 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, 1421/2000.
- Aydın, Abdullah. *Hadis İstıslahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Behbûdî, Muhammed Bâkır. *Sabihul-Kâfi*. b.y.: ed-Dârü'l-İslâmiyye, 1401/1981.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Ahmet Arslan. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2003.
- Demirel, Serdar. *Ehl-i Sünnet İle İmâmîye Şiasî Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*. İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2014.
- Fadlî, Abdülhâdî. *Usûlü'l-hadis*. Beyrut: Merkezü'l-Gadîr, 2. Basım, 1430/2009.
- Hamidullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemam ibn Münebbih*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Hasenî, Hâşim Ma'rûf. *el-Mevzûât fi'l-âsar ve'l-abbâr arz ve dirâse*. Beyrut: Dârü't-Taâruf li'l-Matbûât, 1407/1987.
- Hâtûnâbâdî, Mîr Muhammed Sâlih b. Abdilvâsî Hüseyinî. *Hadâ'iku'l-mukarrebîn*. Tahran: Şirket-i Çâp ve Neşri Beyne'l-Milel, 1389.
- Haydarî, Seyyid Kemâl. "Küllü rivâyâtü'l-Kâfi mu'teberetün 'inde'l-Meclisî". YouTube. Yayın Tarihi 13 Temmuz 2014.
<https://www.youtube.com/watch?v=YsHrdYLD7jk>
- Haydarî, Seyyid Kemâl. "Hel İmâmü'l-Hasen mebgûzun 'indellâh". YouTube. Yayın Tarihi 24 Eylül 2019.
<https://www.youtube.com/watch?v=SZQPyovvHcY>
- Hillî, el-Hasen b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Mutahhar. *İzâbul-iştibâh*. thk. Muhammed el-Hassûn. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1411.
- Hubbullah, Haydar. *Nazariyyetü's-sünne fi'l-fikri'l-İmâmîyyi's-Şi'î: et-tekevün ve's-sayrûre*. Beyrut: el-İntişârü'l-Arabî, 2006.
- Huddâmîyânârânî, Ali Ekber. "Reveş-i Fikhî'l-Hadisî Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl", *Hadis-i Havze* 8/4 (Bahâr ve Tâbistân 1393), 93-115 (1-26).
- Hüccet, Hâdî. "Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'ukûl", *Ulum-i Hadis* 12/45-46 (Pâyiz ve Zemistân 1386), 166-192.
- Hüdâyârî, Ali Nakî - Püreker, İlyâs. *Tarih-i Hadis-i Şia Der Sedehâ-yi Heştum Tâ Yazdehum*. PDF: Müessesetü'n-Neşri'l-İlmi-yi Ferhengî-yi Dâri'l-Hadis, 1390.

İbn Bâbeveyh, Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Kummî. *‘Uyünü abbâri’-Rızâ*. tsh. Hüseyin el-A’lemî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1404/1984.

İbn Bâbeveyh, Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Kummî. *Men lâ yahdurühül-fakih*. tsh. Hüseyin el-A’lemî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1406/1986.

İbn Bâbeveyh, Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Kummî. *Kemâlü’d-din ve tamâmü’n-ni’me*. tsh. Hüseyin el-A’lemî. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1412/1991.

İbn Bâbeveyh, Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Kummî. *et-Tevhid*. thk. Hâşim el-Hüseyinî et-Tahrânî. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 10. Basım, 1430.

İbn Dâvûd, Takıyyüddin b. el-Hasen b. Ali. *Kitâbü’r-ricâl*. tsh. Seyyid Kâzım el-Müsevi. Tahrân: Çâphâne-i Dânişgâh, 1342HŞ/1962.

İbn İdrîs, Muhammed b. Mansûr b. Ahmed el-Hillî. *Kitâbü’s-Serâ’ir*. thk. Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî. 3 Cilt. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 2. Basım, 1410.

<https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Image/25423>.

Kantârî, İ’câz Hüseyin. *Keşfü’l-hucub ve’l-estâr*. Kum: Mektebetü Âyetullahi’l-Uzmâ el-Mer’âşî, 1409.

Karacabey, Salih. *Hattâbî’nin Hadis İlimindeki Yeri ve Şerh Metodu*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2001.

Keşşî, Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz. *Ricâlü’l-Keşşî*. tsh. Ahmed el-Hüseyinî. Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1430/2009.

Kuleynî, Muhammed b. Yakub b. İshak. *Usul-u Kâfi*. çev. Vahdettin İnce. 2 Cilt. İstanbul: Daru’l-Hikem, 2008.

Kur’an Yolu Meâlî. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2016.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’an ve’l-mübeyyin limâ tezammenehü minê’s-sünneti ve âyi’l-furkân*. thk. Abdullah b. Abdilhasen et-Türki vd. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1427/2006

Kutluay, İbrahim. *İmâmiyye Şiâsına Göre Cerh ve Tâdil*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2012.

Kutluay, İbrahim. *Şiâda Hadis Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2020.

Kutluay, İbrahim. “Şiâda Hadisler Arasındaki İhtilafı Gidermede Ehl-i Sünnet’in Görüşüne Muhalif Olan Rivayeti Esas Alma: et-Tüsî’nin el-İstıbsâr’ı Üzerinde”. *Mizânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), 13-55.

Kuzudüşli, Bekir. *Şiâ ve Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Maârif, Mecîd. “Şiâda Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”. çev. Peyman Ünügür. *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (Ocak 2018), 375-382.

Mâzenderânî, Muhammed Sâlih. *Şerhu Usûli’l-Kâfi*. thk. Seyyid Ali Âşûr. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İh-yâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2. Basım, 1429/2008.

Meclîsî, Muhammed Bâkır. *Bihârul-envâri’l-câmia li dürreri abbâri’l-eimmeti’l-ethbâr*. 110 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-Vefâ, 1403/1983.

Meclîsî, Muhammed Bâkır. *Mir’âtü’l-ukûl fi şerhi abbâri âli’r-resûl*. thk. Hâşim Resûlî. 26 Cilt. Tahrân: Dâru’l-Kütübî’l-İslâmiyye, 2. Basım, 1385.

Meclîsî, Muhammed Bâkır. *Mir’âtü’l-ukûl fi şerhi abbâri âli’r-resûl*. thk. Mustafa Subhî el-Hadar. 22 Cilt. Beyrut: Şeriketü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1433/2012.

Müfid, Muhamed b. Muhammed b. en-Nu’mân el-Hârisî. *el-İrşâd fi ma’rifeti hüceillâbi ‘ale’l-ibâd*. thk. Müessesetü’l-Âli’l-Beyti li-İhyâi’t-Türâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-Âli’l-Beyti li-İhyâi’t-Türâs, 2. Basım, 1429/2008.

Nâinî, Nahle Garavî, Ebû Hamîş, Eymen Abdullâh Ebû Hamîş. “Menhecü’l-Allâme Meclîsî fi Mir’ât-il-‘Ukûl (fi Kitâbi’l-‘Akl ve’l-Cehl)”. *Dirâsât fi’l-‘Ulûmi’l-İnsâniye* 8/2 (Bahâr 1385), 12-29.

Nâinî, Nahle Garevî vd. “Berresî Reveş-i Fıkhî’l-Hadisî Allâme Meclîsî der Şerhi’l-Kâfi (Kitâbi’l-Hucce)”. *Tahkikât-ı Ulûmi Kur’an ve Hadis* 10/1 (Bahâr ve Tâbistân 1392), 95-110.

Nasrî, Ali. *Hadis İlimlerine Giriş*. çev. Muhammed Mehti Turan. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *Molla Sadrâ ve İlahî Hikmet*. çev. Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2009.

Necâşî, Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1431/2010.

Nûrî, Hüseyin b. Muhammed Takî. "el-Feyzül-kudsî fi tercemeti'l-Allâmeti'l-Meclisî". *Bihâru'l-envârî'l-câ-mia li düveri abbâri'l-eimmeti'l-ethâr*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983.

Oktan, Yusuf. "Erken Dönem Şî'a'da Rivâyetlerin Takıyyeye Hamledilmesi Üzerine Bir İnceleme". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 273-293.

Özpinar, Ömer. *Şîi Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i sünnet & Şîa Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015.

Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

Resûlî, Hâşim. "Kelimetü'l-musahhih". *Mir'âtü'l-ukûl fi şerhi abbâri âli'r-resûl*. mlf. Muhammed Bâkır el-Meclisî. thk. Seyyid Hâşim er-Resûlî. 3: 4-5. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1404.

Saffâr, Muhammed b. el-Hasen b. Ferrüh. *Besâ'iru'd-derecâti'l-kübrâ fi fedâ'ili âli Muhammed*. thk. Seyyid Muhammed Seyyid Hüseyin el-Muallim. 2 Cilt. b.y.: İntişârâtü'l-Mektebeti'l-Haydariyye, 1426/1384HŞ.

Sakallı, Talat. *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013.

Sarı, Necmi. "Çocukların Yedi Günlükken Sünnet Edilmesine Yönelik Hadislerin Sened ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2021), 616-656.

Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. Isparta: Tuğra Matbaası, 2001.

Sayed, Muhammed Meşârib Şah. "İsbâtü'n-Nakdi'l-Metnî fi'l-Hadis 'inde-ş-Şî'a". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1 (Haziran 2021), 67-82.

Şehavî, Muhammed b. Abdîrrahman. *el-Makâsîdü'l-hasene fi beyâni kesirin mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'ale'l-el-sine*. thk. Abdullah Muhammed es-Sadîk. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399/1979.

Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 4. Basım, 2015.

Suiçmez, Yusuf. *Şîa Hadis Tarihi Hz. Muhammed'in Söz ile Fiillerinin Şîi İmamlara Nispeti*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürü'l-mensûr fi'l-tefsîr bi'l-mesûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkez Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.

Şehid-i Sâni, Zeynüddin b. Ali b. Ahmed. *Şerhu'l-bidâye fi ilmi'd-dirâye*. thk. Muhammed Rızâ el-Hüseyinî el-Celâli. Kum: Menşûrâtü Ziyâ'i'l-Feyrûzâbâdi, 1432/2011.

Şerîf er-Radî, Muhammed b. el-Hüseyin b. Mûsâ. *Nehcü'l-belâga*. tsh. Muhammed Deştî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1408.

Tabâtâbâ, Muhammed Kâzım. *Tarih-i Hadis-i Şîa* 2. PDF: Müessesese-i İlmi-yi Ferheng-i-yi Dâri'l-Hadis, 1390. <https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Image/25536>

Tabersî, el-Fadl b. el-Hasen b. el-Fadl. *İ'lâmü'l-verâ bi-a'lâmi'l-hüdâ*. thk. Müessesetü Âli'l-Beyti li-İhyâi't-Türâs. 2 Cilt. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyti li-İhyâi't-Türâs, 1417.

Tahrâni, Muhammed Muhsin b. Ali Âgâ Büzürg. *ez-Zerî'a ilâ tesânifi-Şî'a*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ehûk, 1403/1983.

Turner, Colin. *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül fi'l-asri's-Safevî*. çev. Hüseyin Ali Abdüssâtir. Bağdad: Menşûrâtü'l-Cemel, 2008.

Tûsî, Muhammed b. el-Hasen b. Ali. *el-Fibrîst*. thk. Muhammed Sâdık Âli-i Bahrilulûm. Necef: Matbaa-tü'l-Haydariyye, 2. Basım, 1380/1960.

Tûsî, Muhammed b. el-Hasen b. Ali. *Ricâlü't-Tûsî*. thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfihânî. Kum: Müessesese-tü'n-Neşri'l-İslâmî, 1373HŞ.

Tüsi, Muhammed b. el-Hasen b. Ali. *Tehzibü'l-ahkâm fi şerhi'l-Mukni'a*. thk. Hasan el-Müsevi. 10 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1390HŞ.

Uyar, Mazlum. *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri: Abbârilik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.

Ünügür, Peyman. *Şiâ'da Metin Tenkidi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Ünügür, Peyman. "III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmiyye Şiasının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi Kullanımı". *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 283-325.

Üzüm, İlyas. "Şia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Süleym b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/334-335. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2019.